

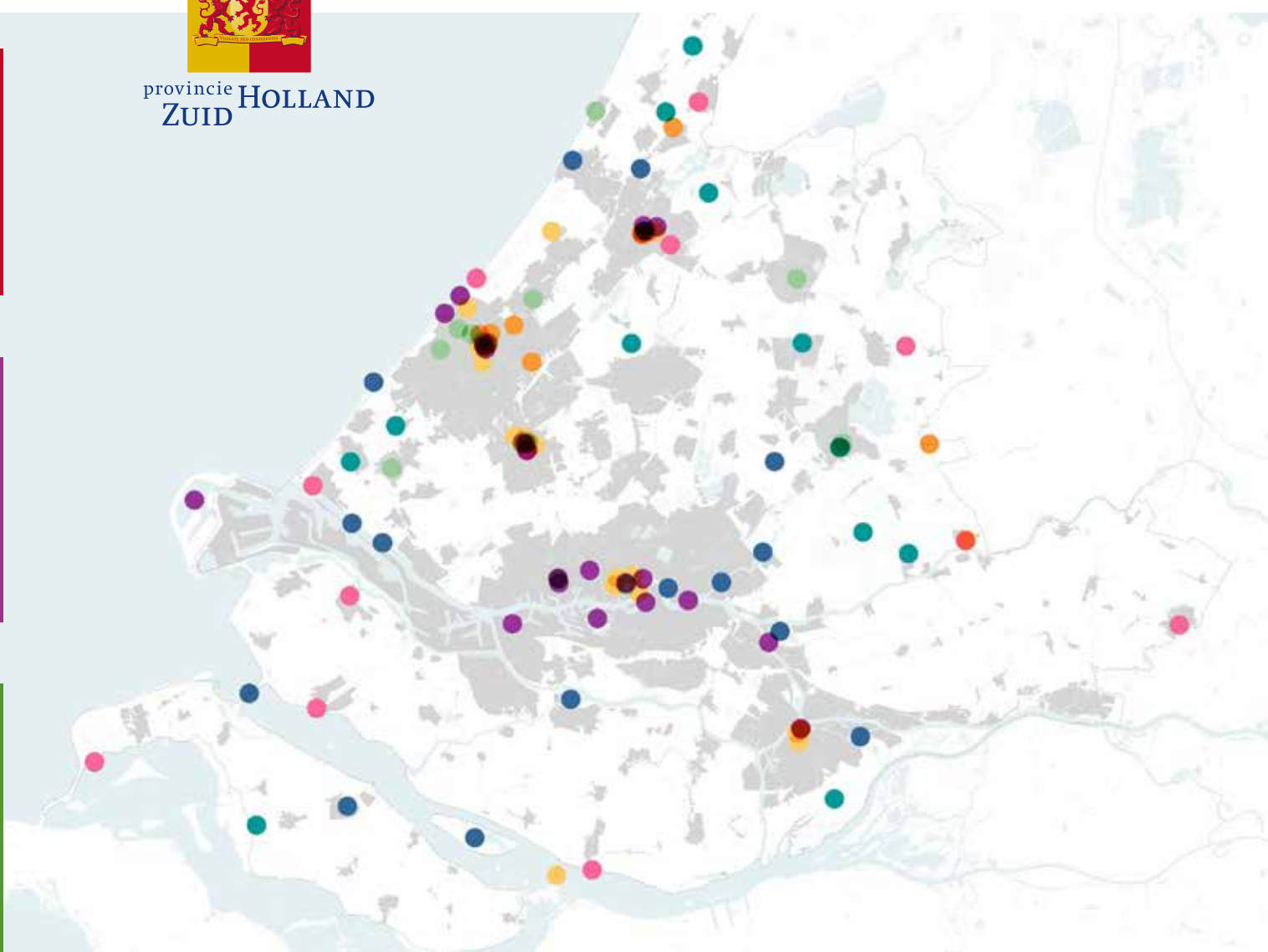

BEELDBEPALEND ERFGOED ZUID-HOLLAND

Bijzondere gebouwen en plekken als symbool
voor ontwikkeling van dorp, stad of streek

provincie
ZUID HOLLAND

Colofon

Dit is een uitgave van
de provincie Zuid-Holland.
Juli 2018.
170901356

Deze uitbreiding van de Cultuur-
historische Atlas Zuid-Holland is
in opdracht van de provincie
Zuid-Holland gemaakt door
Defacto stedenbouw.

De digitale kaarten zijn te bekijken
op: www.zuid-holland.nl/chs

Foto's voorpagina

*Links: Erasmusbrug Rotterdam,
foto Defacto*

*Midden: Ruïne van Teylingen,
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
objectnummer (20289239)*

*Rechts: vogelvlucht met de Nieuwe Kerk,
Delft Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed, objectnummer (20384360)*

Projectteam

Defacto stedenbouw:
Anne Loes Nillesen
Stephanie Erwin
Hossain Nahyan

Provincie Zuid-Holland:
Maarten Koenders
Joost Vorst
Harm Veenenbos
Isolde Somsen
Yolanda van Winsen

Informatie

Heeft u vragen of opmerkingen?
Dan kunt u contact opnemen via:
info@d.efac.to

BEEELDBEPALEND ERFGOED ZUID-HOLLAND

Bijzondere gebouwen en plekken als symbool
voor ontwikkeling van dorp, stad of streek

INHOUD

VOORWOORD		5
INLEIDING		6
BEELDBEPALEND ERFGOED		8
 Kaart 1	Op basis van enquête	10
 Kaart 2	Op basis van Canon Zuid-Holland	14
SOCIALE WONINGBOUW ONDER ARCHITECTUUR		26
 Kaart 3		28
HISTORISCHE ORIËNTATIEPUNTEN		32
 Kaart 4.1 - 4.3	Kaart 4.1 tot 1500	36
	Kaart 4.2 1500 tot 1800	38
	Kaart 4.3 1800 tot 1945	40
MONUMENTALE BEBOUWING LANGS HISTORISCHE VAARWEGEN		42
 Kaart 5.1 - 5.3	Kaart 5.1 tot 1500	44
	Kaart 5.2 tot 1850	48
	Kaart 5.3 tot 2000	52
OVERZICHT VAN NIET BESCHERMDE OBJECTEN		56
 Kaart 6		
LITERATUURLIJST		60

VOORWOORD

Zuid-Holland kent een grote rijkdom en verscheidenheid aan erfgoed. De Beleidsvisie Cultureel Erfgoed 2017-2020 Zuid-Holland legt daarbij een accent op de betekenis van dat erfgoed voor onze leefomgeving. Dit komt tot uiting in het beschermen en beleefbaar maken van provinciale erfgoedlijnen, landschappelijke ensembles, landgoed- en molenbiotopen: erfgoed als onderdeel van een grotere ruimtelijke structuur. Daarnaast kent Zuid-Holland natuurlijk ook veel afzonderlijke gebouwen of plekken die als beeldbepalend erfgoed zijn aan te merken.

Met deze publicatie wordt dat deel van het erfgoed nu nader belicht. Daarbij is niet alleen gekeken naar erfgoed met een monumentenstatus, maar ook naar minder bekende en niet beschermde objecten. De publicatie toont een selectie van beeldbepalend erfgoed van Zuid-Holland, op kaart en in beeld. Het gaat om bijzondere gebouwen en plekken die symbool staan voor de ontwikkelingsgeschiedenis van dorp, stad en streek in Zuid-Holland. Dit ter aanvulling op de Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland*. Zo wordt dit aspect van ons erfgoed nog beter belicht. Aanvankelijk werd als noemer voor deze inventarisatie het begrip 'iconen' gebruikt. Aan dat begrip blijkt echter iedereen een andere lading te geven. Dat geeft verwarring. Daarom is het begrip iconen in deze publicatie vervangen door de term 'beeldbepalend erfgoed'.

Met dit overzicht wil de provincie aandacht vestigen op de bijzondere waarde van erfgoed als beeldmerk en identiteitsdrager. Bewust is daarbij niet gekozen voor een benadering van nieuwe beschermende regelgeving. Veel is immers al beschermd. Het gaat om de attentiewaarde, om het besef dat dit beeldbepalend erfgoed van groot belang is voor onze leefomgeving. Niet alleen vanwege het beeld maar ook vanwege de functie. Want dit erfgoed vertegenwoordigt een bepaalde periode, als overblijfsel van een ontwikkeling in techniek, stijl of gedachtengoed. Vaak

heeft dit beeldbepalend erfgoed zoveel gevoelswaarde dat mensen bereid zijn om hiervoor op de bres te gaan staan als het wordt aangetast. Het is mijn wens dat dit erfgoed niet alleen beter bekend wordt, maar ook beter wordt benut en betrokken bij gebiedsontwikkelingen. Hiervoor zet de provincie ook haar erfgoed- en omgevingsbeleid in.

Het beeldbepalend erfgoed is op twee manieren in kaart gebracht:

- via een enquête onder gemeenten, historische verenigingen en oudheidkamers;
  - via een werkgroep van deskundigen die een selectie heeft gemaakt op basis van de Canon van Zuid-Holland.
- Zo wordt een bredere kijk op erfgoed gegeven, ruimer dan dat van enkel professionals. Een breed inzicht en overzicht dus, maar niet uitputtend. Het streven is om de kaart in de toekomst verder interactief te maken zodat nieuwe suggesties kunnen worden gedaan. Zo blijft de kaart 'levend'.

Daarnaast is ook een inventarisatie gemaakt van drie specifieke categorieën die nog ontbraken in de Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland, te weten:

- sociale woningbouw onder architectuur;
- historische oriëntatiepunten;
- monumentale bebouwing langs historische vaarwegen.

De geïnventariseerde objecten zijn ook op een verzamelkaart opgenomen, voor zover ze nog niet als erfgoed beschermd zijn. Dit blijkt met name het geval voor een deel van het beeldbepalend erfgoed uit de enquête en voor een deel van de (onder architectuur gebouwde) sociale woningbouw. Ook deze objecten krijgen nu onze aandacht.

Rik Janssen

Gedeputeerde voor Cultureel Erfgoed

* Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

Via deze digitale atlas kan van alle geïnventariseerde objecten nadere informatie worden opgevraagd.

INLEIDING

Dit boekje is onderdeel van een aanvulling van de Cultuurhistorische Atlas van de provincie Zuid-Holland. In deze aanvulling wordt nadrukkelijk aandacht besteed aan gebouwd beeldbepalend erfgoed.

Aanleiding

De digitale Cultuurhistorische Atlas bevat al veel waardevol erfgoed waaronder erfgoedlijnen, 'kroonjuwelen' (landschappelijke ensembles), molens, landgoederen en kasteelplaatsen. Aanleiding voor de uitbreiding is de 'Beleidsvisie Cultureel Erfgoed 2017 - 2020' van de provincie Zuid-Holland. Nieuw accent in deze visie, naast de aandacht voor erfgoedlijnen, ensembles en monumenten, is de aandacht voor gebouwd beeldbepalend erfgoed. Want ook afzonderlijke gebouwen en plekken zijn van groot belang voor de kwaliteit van de ruimte, en daarmee voor onze omgeving.

Om het belang van dit beeldbepalend erfgoed te onderstrepen, krijgt het een volwaardige plek in de Cultuurhistorische Atlas van de Provincie. Een werkgroep, bestaande uit de provinciale teams Cultureel

Erfgoed en Ruimtelijke Kwaliteit en de Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit, heeft samen met Defacto stedenbouw gewerkt aan een selectie die het verhaal van de provincie Zuid-Holland vertelt. Daarnaast is een enquête gehouden onder gemeenten, historische verenigingen en oudheidkamers.

Doel en gebruik

Deze kartering is een aanvulling op de Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland en heeft twee doelen:

- Attenderen op de bijzondere betekenis/waarde van dit beeldbepalend erfgoed.
- Stimuleren dat het beeldbepalend erfgoed wordt benut bij nieuwe ontwikkelingen (bijvoorbeeld bij ruimtelijk ontwerp of herbestemming).

Deze inventarisatie van beeldbepalend erfgoed heeft ook een functie naast het bestaande kaartbeeld van de provinciale erfgoedlijnen. Samen vormen ze een introductie op de hoeveelheid en verscheidenheid aan erfgoed in Zuid-Holland. Ze bieden inzicht in de rijkdom aan historische overblijfselen, de verschillende vormen en functies, en in de ligging en samenhang.

De kaarten met beeldbepalend erfgoed geven inzicht en overzicht, maar zijn niet uitputtend. Het streven is om ze in de toekomst in toenemende mate interactief te maken, zodat nieuwe suggesties kunnen worden aangedragen. Zo blijven de kaarten 'levend' en wordt gebruik gestimuleerd.

Opbouw kaarten

Er zijn zes kaarten gemaakt, die in dit boekje zijn weergegeven en in de verschillende hoofdstukken per kaartlaag verder worden toegelicht.

1 Beeldbepalend erfgoed, op basis van enquête: met suggesties voor beeldbepalend erfgoed vanuit gemeenten en historische verenigingen.

2 Beeldbepalend erfgoed, op basis van de Canon van Zuid-Holland: een kaart met beeldbepalend erfgoed dat een verhaal vertelt over verschillende ontwikkelingen in de tijd binnen de provincie Zuid-Holland.

3 Sociale woningbouw onder architectuur: een kaart met daarop een selectie van sociale woningbouwprojecten die onder architectuur zijn gebouwd.

4 Historische oriëntatiepunten: een kaart die laat zien welke monumenten, gezien vanuit de verte, herkenningspunten zijn voor een dorp, stad of streek.

5 Monumentale bebouwing langs historische waterwegen: een kaart die, in de tijd, laat zien welke monumenten, identiteitsdragers en oriëntatiepunten langs de waterwegen gelegen zijn.

6 Overzichtskaart met alle objecten uit de voorgaande kaartlagen die geen beschermde status hebben.

1

Beeldbepalend erfgoed,
op basis van enquête

2

Beeldbepalend erfgoed,
op basis van Canon Zuid-Holland

3

Sociale woningbouw onder
architectuur

4

Historische oriëntatiepunten

5

Monumentale bebouwing
langs historische vaarwegen

6

Overzicht van niet beschermde
objecten

BEELDBEPALEND ERFGOED

Beeldbepalend erfgoed kan gebouwen, bouwwerken of plekken omvatten – met of zonder monumentenstatus – die als symbool fungeren voor dorp, stad of streek. Bijvoorbeeld omdat ze een bepaalde periode, ontwikkeling in techniek, stijl of gedachtegoed verbeelden. Vaak hebben ze ook zoveel gevoelswaarde dat mensen bereid zijn om op de bres te gaan staan, als ze zouden worden aangetast. Het beeldbepalend erfgoed in deze publicatie is op twee manieren in beeld gebracht:

- Een inventarisatie bij gemeenten en historische verenigingen binnen de provincie;
- De samenstelling van een selectie van beeldbepalend erfgoed die past bij verschillende verhaallijnen over de ontwikkeling van de provincie Zuid-Holland in de tijd.

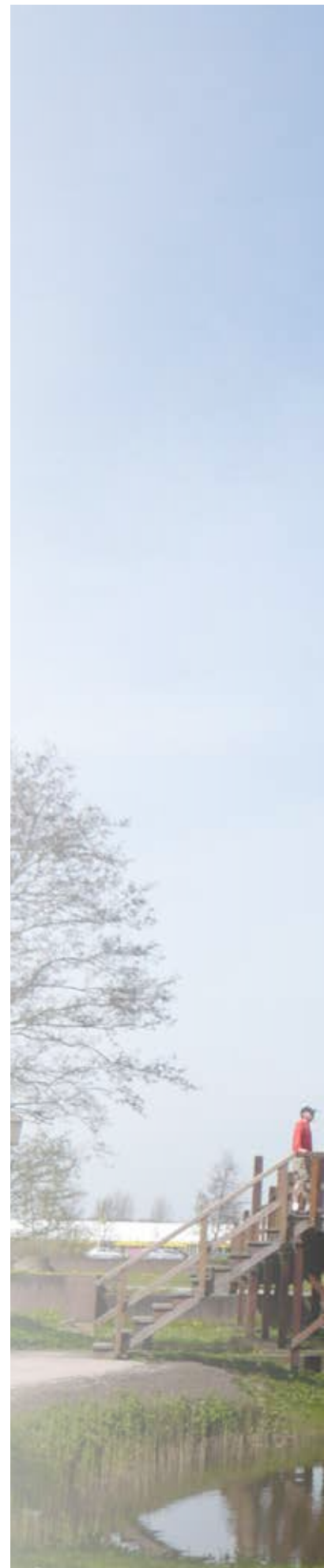
Dit heeft geresulteerd in twee kaarten:

- 1 De eerste kaart is het resultaat van de inventarisatie bij gemeenten en historische verenigingen en bevat een zeer uiteenlopende selectie van beeldbepalend erfgoed. De objecten variëren van bijvoorbeeld een kanon in Brielle en individuele gebouwen tot landschappelijke structuren zoals trekvaarten en dijkstructuren. Het betreft zowel monumenten als objecten zonder monumentale status.

- 2 De tweede kaart bevat zeven thematische verhaallijnen die de ontwikkeling van de provincie Zuid-Holland in de tijd schetsen, elk met een selectie van beeldbepalend erfgoed. De verhaallijnen zijn: handel en economie, landbouw, water, (militaire) verdedigingswerken, bestuur, stedelijke ontwikkeling en architectonische bouwstijlen.

Bij de selectie van beeldbepalend erfgoed op de tweede kaart is zoveel mogelijk geput uit, en aangesloten bij bestaande bronnen en inventarisaties, met name de Canon van Zuid-Holland en de Geschiedenis van Zuid-Holland. Vervolgens zijn de verhaallijnen tijdens een expertsessie verder aangevuld. De selectie van beeldbepalend erfgoed vertegenwoordigt enkele belangrijke gebeurtenissen en momenten in de tijd, maar is nadrukkelijk niet bedoeld om een compleet beeld te geven.

Het beeldbepalende erfgoed op deze kaarten heeft een attentiewaarde. Het doel is om eenieder te attenderen op die waarde, en te stimuleren dat die wordt benut bij veranderingen en ontwikkelingen in de directe omgeving.

*Huis Dever Lisse,
wiki commons-Jane023*

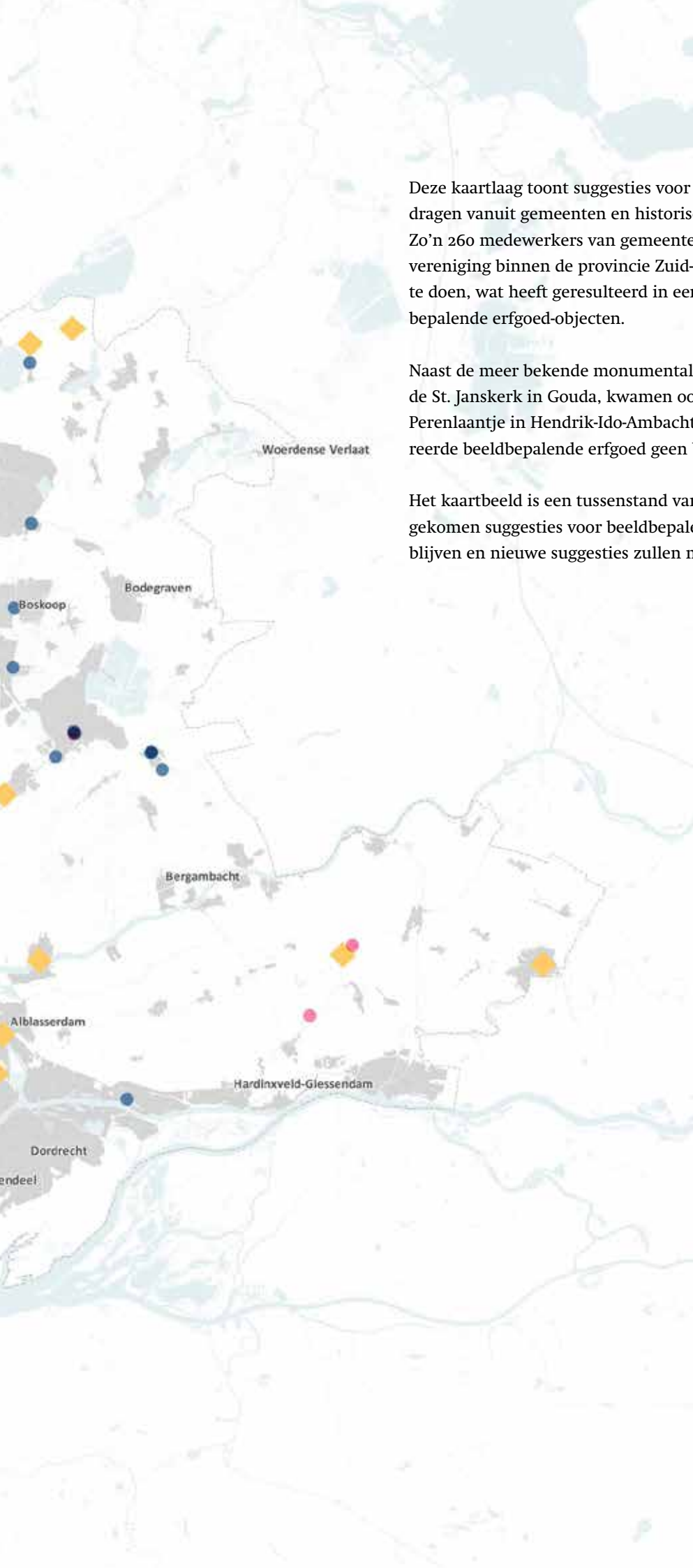
Kaart 1

Beeldbepalend erfgoed, op basis van enquête

Voor meer informatie over de objecten op deze kaart, zie de digitale Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

Bron informatie monumentale status: overzicht 'Rijksmonumenten' en 'Beschermd gezichten 2015', Rijksdienst voor cultureel erfgoed

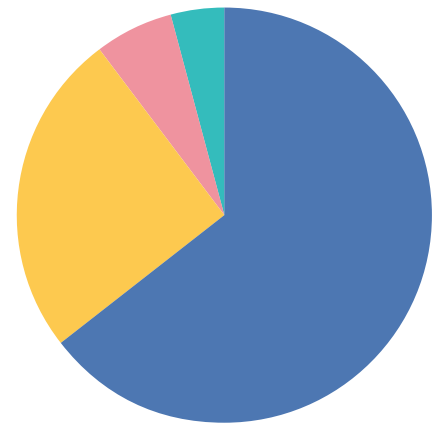

Deze kaartlaag toont suggesties voor beeldbepalend erfgoed die zijn aange- dragen vanuit gemeenten en historische verenigingen binnen het gebied. Zo'n 260 medewerkers van gemeenten en (bestuurs)leden van een historische vereniging binnen de provincie Zuid-Holland zijn gevraagd om suggesties te doen, wat heeft geresulteerd in een overzichtskaart met zo'n 142 beeld- bepalande erfgoed-objecten.

Naast de meer bekende monumentale gebouwen, zoals de burcht in Leiden en de St. Janskerk in Gouda, kwamen ook verborgen parels naar voren zoals het Perenlaantje in Hendrik-Ido-Ambacht. In totaal heeft zo'n 25% van het gesugge- reerde beeldbepalende erfgoed geen beschermde status.

Het kaartbeeld is een tussenstand van de bij afronding van dit project binnen- gekomen suggesties voor beeldbepalend erfgoed. Deze kaart zal in beweging blijven en nieuwe suggesties zullen mettertijd worden toegevoegd.

Beschermde status beeldbepalende objecten

◆ Niet beschermd	25%
● Rijksmonumenten	65%
● Gemeentelijke monumenten	6%
● Beschermde stads- en dorpsgezichten	4%

Perenlaantje Hendrik-Ido-Ambacht

Het Perenlaantje is een begrip in Hendrik-Ido-Ambacht en uniek in Nederland. Het Perenlaantje ligt tussen de Vrouwgelenweg en de Veersedijk. Over een lengte van bijna 550 meter vormen ruim 1100 perenbomen een boog over het graspad. De perenberceau, zoals de overkoepelende boogvorm officieel heet, is de langste in Nederland. Rond mei staan de bomen er in bloei, wat het laantje een prachtig aanzicht geeft.

De perenberceau is in 1922 aangelegd door fruitteler Speelman. Tot 1948 liep een smalspoor door het midden van de berceau. Uit beeldonderzoek blijkt dat destijds rond de stammen aardbeien groeiden. Vanaf de jaren '70 raakte de berceau in verval. Eind vorige eeuw waren er plannen om bij het Perenlaantje een golfterrein aan te leggen. Tuinders in de omgeving waren het daar niet mee eens. In het jaar 2000 kocht de gemeente het grootste deel van het Perenlaantje en de omliggende gronden op om er een deel van De Volgerlanden te bouwen. Tussen 2006 en 2009 zijn 140 verroeste bogen vervangen door bogen van gegalvaniseerd ijzer; de oorspronkelijke betonnen voeten door ijzeren pinnen. De boomwortels hebben hierdoor meer ruimte. 325 dode bomen hebben plaats gemaakt voor jonge exemplaren van oude rassen, zoals de conference, de Triomphe de Vienne en Bonne Louise d'Avranches.

In de komende jaren zal het gebied rondom het Perenlaantje bebouwd worden. Het Perenlaantje zelf blijft vanzelfsprekend intact.

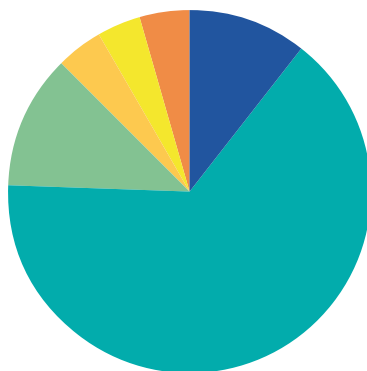
Bron: website van de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht

Het Perenlaantje, historisch archief Hendrik-Ido-Ambacht

Type beeldbepalend erfgoed

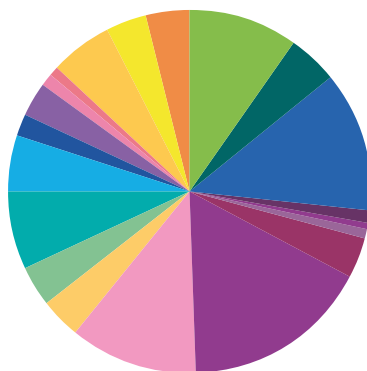
Het beeldbepalend erfgoed betreft niet alleen gebouwen. Naast gebouwen (65% van de suggesties) zijn er ook veel infrastructuurle werken (12%) en gebieden ingestuurd (11%). Een grote meerderheid van het aangedragen beeldbepalende erfgoed komt uit de 18e eeuw (14%), 19e eeuw (20%) en 20e eeuw (21%). Het grootste aandeel van het gesuggereerde beeldbepalend erfgoed betreft kerken (17%).

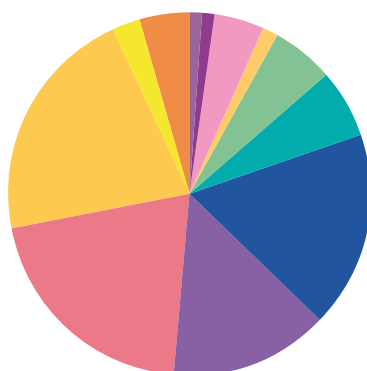
Type beeldbepalend erfgoed	
Gebieden	11%
Gebouwen	65%
Infrastructuur	12%
Landschap	4%
Object	4%
Water	4%

Is er een leeftijdsgrens voor beeldbepalend erfgoed?

Eén van de vragen die naar voren kwamen bij het vaststellen van de selectie van beeldbepalend erfgoed is: hoe oud (of jong) mag beeldbepalend erfgoed zijn? Besloten is dat er geen leeftijdsgrens wordt gehanteerd, maar dat het beeldbepalend erfgoed wel cultuurhistorisch relevant moet zijn. Dit betekent dat de gebouwen, bouwwerken en plekken symbool moeten staan voor de ontwikkeling van een dorp, stad of streek. Op basis van dit criterium is bijvoorbeeld besloten het Bouwhuis Zoetermeer, uit 2006, niet op te nemen in de kaart; daarentegen zijn de skihal in Zoetermeer, uit 1996 en representatief voor de ontwikkeling van recreatie, en de Erasmusbrug in Rotterdam, ook uit 1996 en representatief voor het verbinden van twee stadshelften, wel opgenomen.

Categorieën beeldbepalend erfgoed	
Boerderij of schuur	10%
Brug	4%
Gebouw of gebouwen-complex	12%
Gemaal	1%
Grafkelder	1%
Haven	1%
Industriegebouwen of gebied	4%
Kerk	17%
Landhuis of kasteel	11%
Molen of molencomplex	4%
Object	4%
Plaats of ruimte	7%
Stadhuis	5%
Straat of weg	2%
Tuin, hofje of plein	3%
Verdediging	1%
Vuurtoren	1%
Waterinfrastuctuur	6%
Watertoren	4%
Waterweg of kanaal	4%

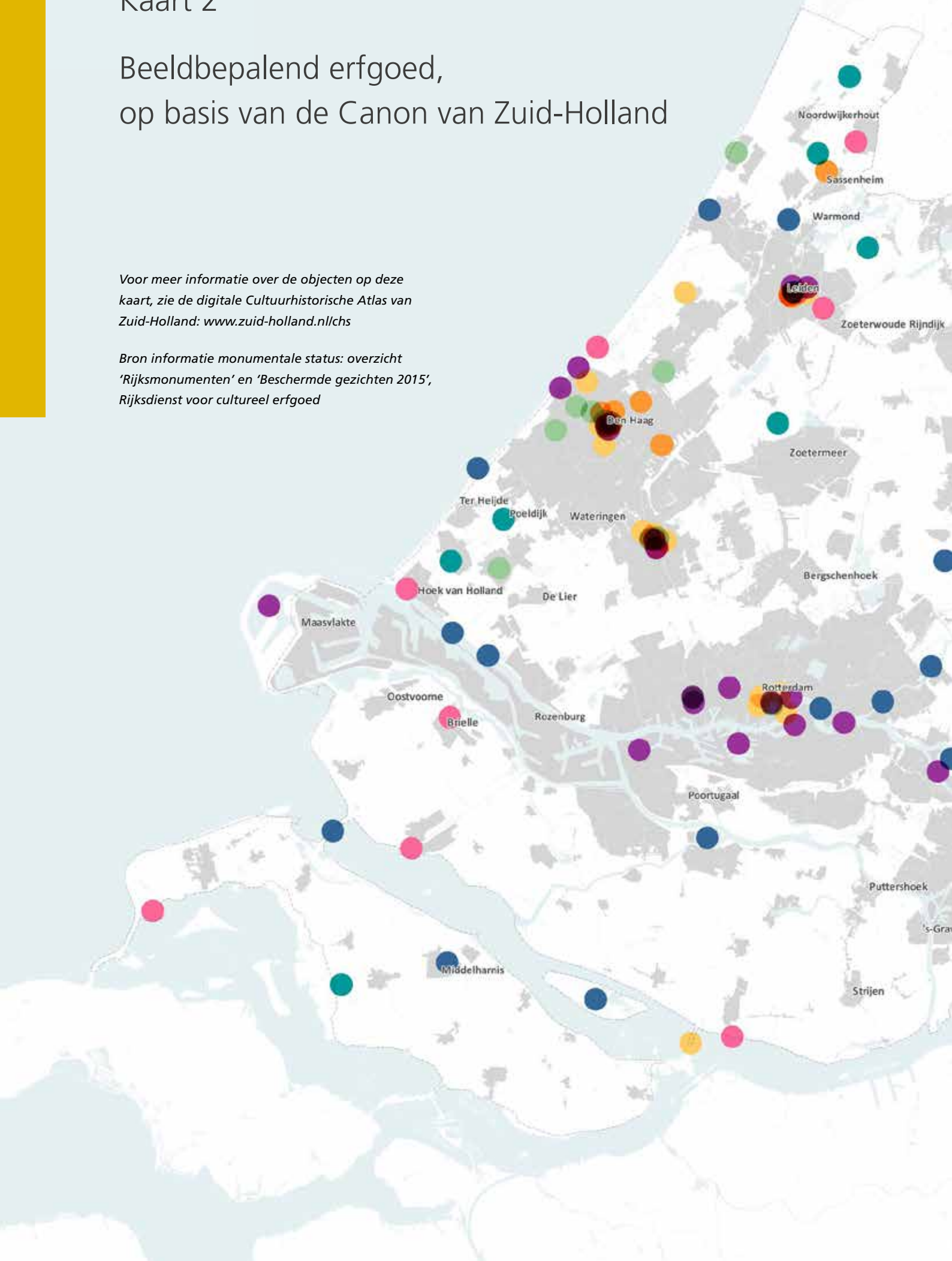
Bouwjaar beeldbepalend erfgoed	
1000 - 1100	1%
1100 - 1200	1%
1200 - 1300	4%
1300 - 1400	1%
1400 - 1500	6%
1500 - 1600	6%
1600 - 1700	17%
1700 - 1800	14%
1800 - 1900	20%
1900 - 2000	21%
2000 - 2017	2%
Geen	4%

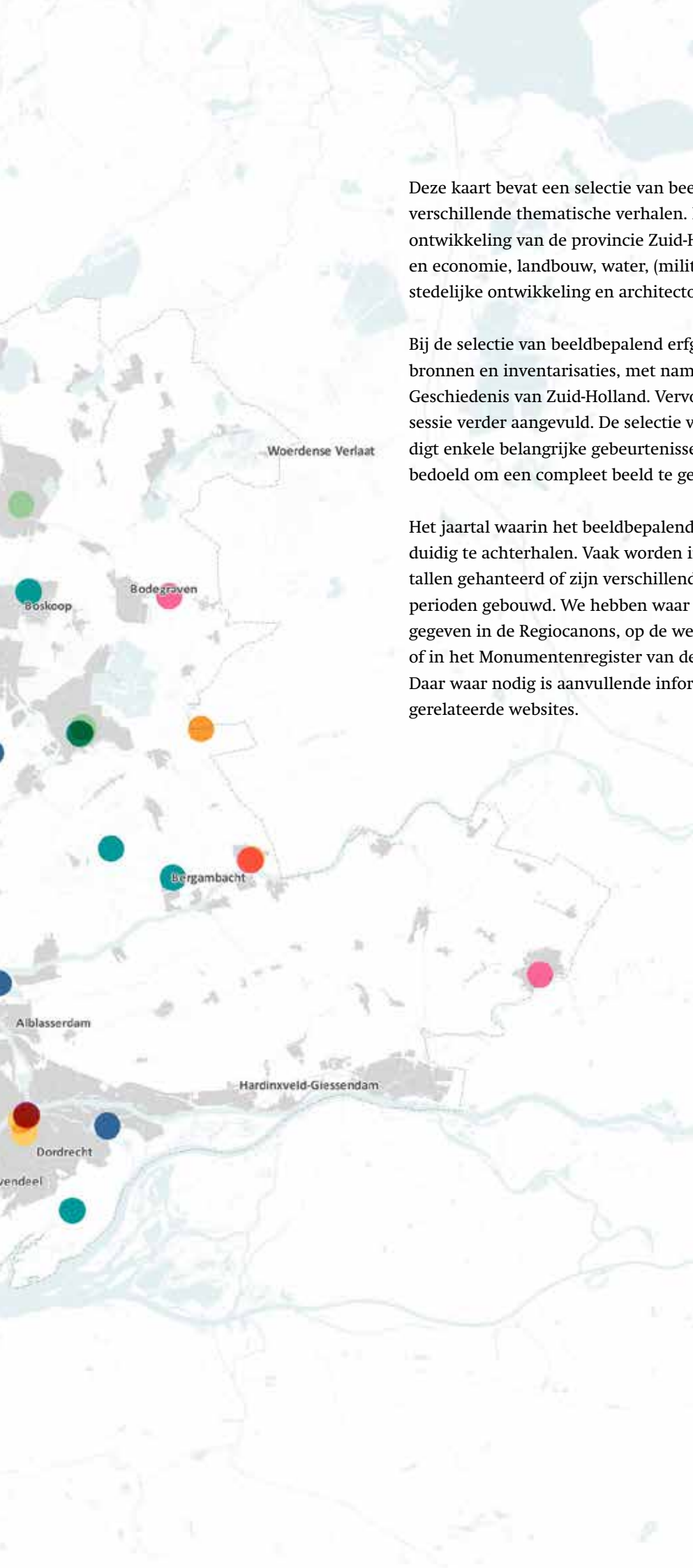
Kaart 2

Beeldbepalend erfgoed, op basis van de Canon van Zuid-Holland

Voor meer informatie over de objecten op deze kaart, zie de digitale Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

Bron informatie monumentale status: overzicht 'Rijksmonumenten' en 'Beschermd gezichten 2015', Rijksdienst voor cultureel erfgoed

Deze kaart bevat een selectie van beeldbepalend erfgoed, op basis van zeven verschillende thematische verhalen. Die selectie weerspiegelt de historische ontwikkeling van de provincie Zuid-Holland. De verhaallijnen betreffen: handel en economie, landbouw, water, (militaire) verdedigingswerken, bestuur, stedelijke ontwikkeling en architectonische bouwstijlen.

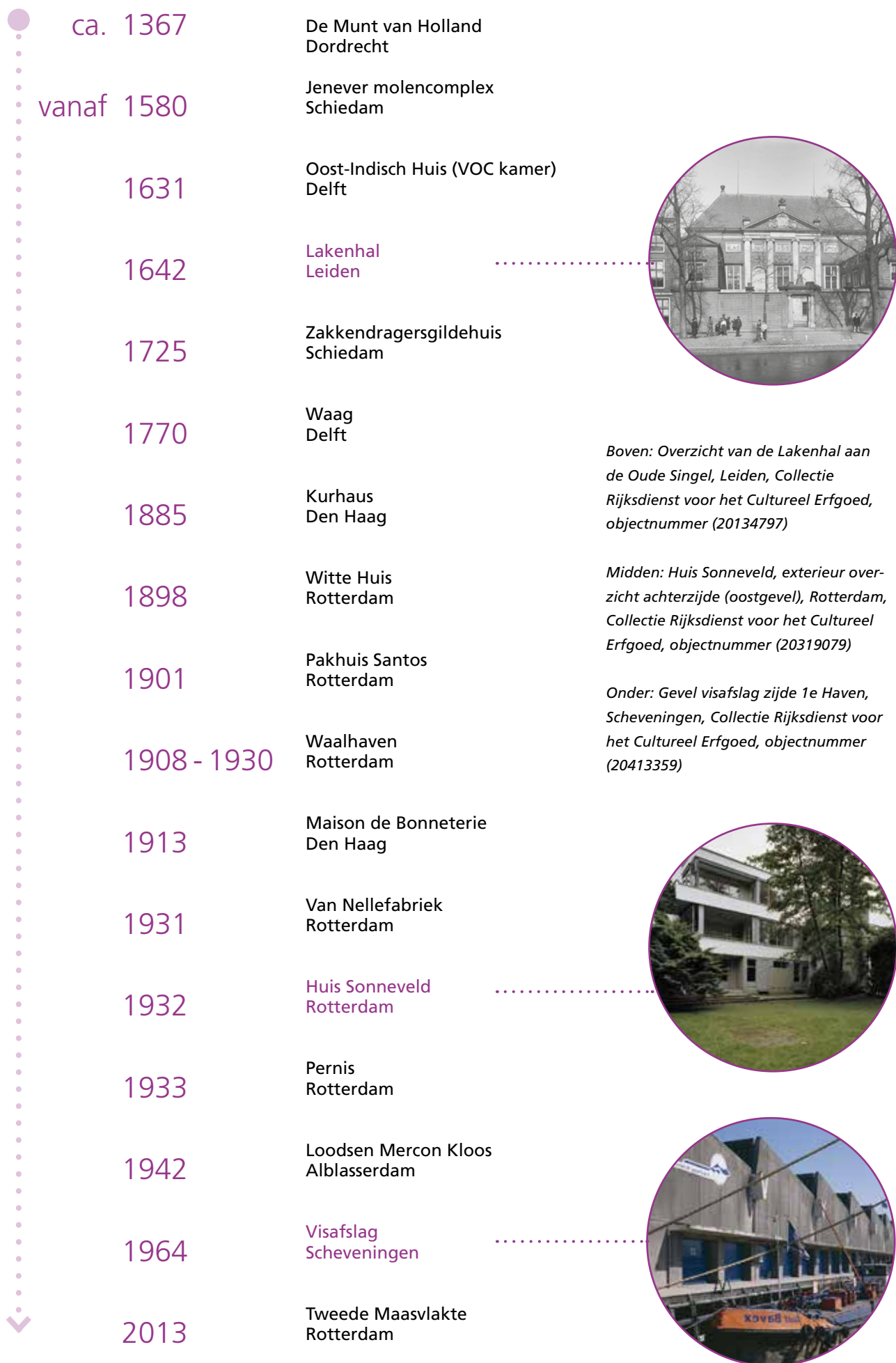
Bij de selectie van beeldbepalend erfgoed is zoveel mogelijk geput uit bestaande bronnen en inventarisaties, met name de Canon van Zuid-Holland en de Geschiedenis van Zuid-Holland. Vervolgens zijn de verhaallijnen in een expertsessie verder aangevuld. De selectie van beeldbepalende erfgoed vertegenwoordigt enkele belangrijke gebeurtenissen en momenten in de tijd, maar is niet bedoeld om een compleet beeld te geven.

Het jaartal waarin het beeldbepalende erfgoed is gebouwd, is niet altijd eenduidig te achterhalen. Vaak worden in verschillende bronnen verschillende jaartallen gehanteerd of zijn verschillende delen van gebouwen in uiteenlopende perioden gebouwd. We hebben waar mogelijk de jaartallen gebruikt zoals weergegeven in de Regiocanons, op de website www.geschiedenisvanzuidholland.nl of in het Monumentenregister van de Rijksdienst voor Cultureel erfgoed. Daar waar nodig is aanvullende informatie gebruikt van verschillende object gerelateerde websites.

Verhaallijnen

- Verdediging
- Landbouw
- Handel en economie
- Bestuur
- Water
- Architectuurhistorie
- Stedelijke ontwikkeling

Handel en economie

Vondelingenplaat, Pernis (1933)

In 1933 kwam in het dorp Pernis de Eerste Petroleumhaven gereed. De oplevering markeerde de opkomst van de petrochemische industrie en de komst van veel raffinaderijen, onder meer van de Koninklijke Shell.

Bron: www.geschiedenisvanzuidholland.nl

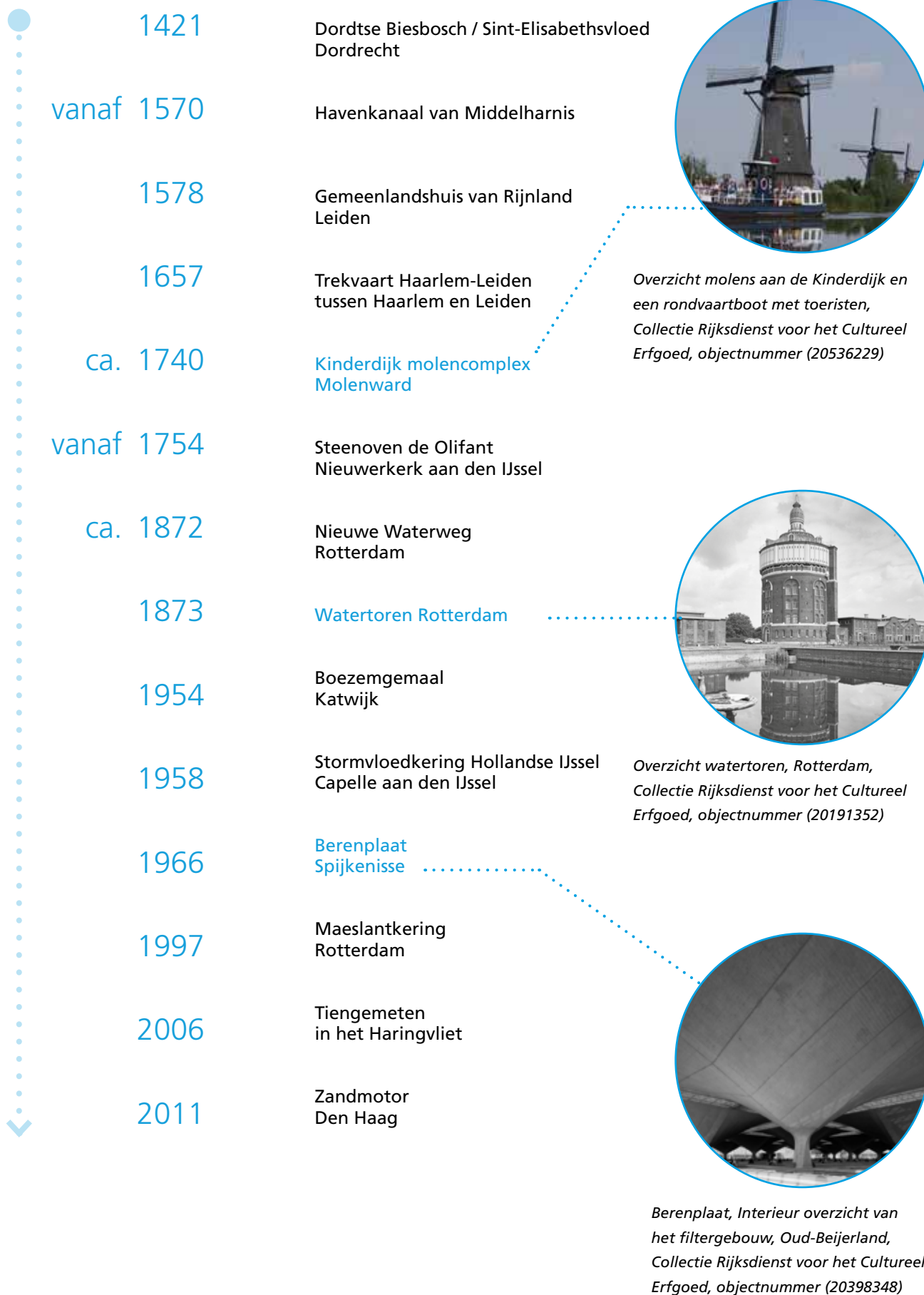

Pernis, 1920-1940 Luchtfoto van Rotterdam; Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH 2011-0447)

Architectuurhistorie

13e eeuw	Oude Kerk Naaldwijk	
14/15e eeuw	Nieuwe Kerk Delft	
1530	Gemeentehuis Delfland Delft	
15/16e eeuw	Sint Janskerk Gouda	<i>Vogelvlucht met de Nieuwe kerk, Delft, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20384360)</i>
1633	Mauritshuis Den Haag	
1717	Paleis Kneuterdijk Den Haag	
1792	Korenbeurs Schiedam	
1886	Sint-Bonifaciuskerk Alphen aan den Rijn	
1900	Kasteel de Wittenburg Wassenaar	
1900	Het wapen van Amsterdam Gouda	<i>Korenbeurs, Dam achteraanzicht, Schiedam, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20196442)</i>
1903	Laan van Meerdervoort 215 Den Haag	
1913	Vredespaleis Den Haag	<i>Gemeentemuseum, overzicht voorgevel museum met vijver en porticom, 's-Gravenhage, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20343382)</i>
1921	Papaverhof Den Haag	
1930	Kantoor Diepeveen Rotterdam	
1935	Museum Boijmans van Beuningen Rotterdam	
1935	Gemeentemuseum Den Haag	

Water

Verdediging

ca. 50	Castellum Matilo Leiden	
ca. 880	Leidse Burcht	
ca. 1370	Huys Dever Lisse	
15e eeuw	Stadsmuur en toren Leerdam	
vanaf 1587	Stadswallen en vestingwerken Brielle	
vanaf 1665	Vestingwerken Hellevoetsluis	
1601	Oude Zijds Arsenal Delft	
1673	Fort Wierickerschans Bodegraven	
1862	Fort Buitensluis Numansdorp	
1862	Havenkazerne Schoonhoven	
1888	Fort aan den Hoek van Holland	
vanaf 1940	De Punt bunkercomplex Ouddorp	
1942	Marine Seeziel-Batterie Scheveningen Nord	

*Boven: Huys Dever, Lisse,
wikicommons-marcelmulder68*

*Midden: Bastion VIII van de voormalige
vesting linkerface vanuit het zuid-oosten,
Hellevoetsluis, Collectie Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed,
objectnummer (20107716)*

*Onder: Overzicht fort met stalen
koepels en gedeelte van omringende
droge gracht, Hoek van Holland ,
Collectie Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed, objectnummer (20377870)*

Vestingwerken, Brielle (vanaf 1587)

*Van oudsher is Brielle, of Den Briel, de belangrijkste kern van Voorne-
Putten. Het vormde de hoofdstad van de landen van Voorne, die destijds
ook Goeree-Overflakkee en zelfs een stukje van Schouwen omvatten (name-
lijk Bommeneede). Brielle verwierf stadsrechten van de heren van Voorne,
de eerste in 1330. De grootste bloei bereikte de stad in de vijftiende eeuw.*

Bron: www.geschiedenisvanzuidholland.nl

Bestuur

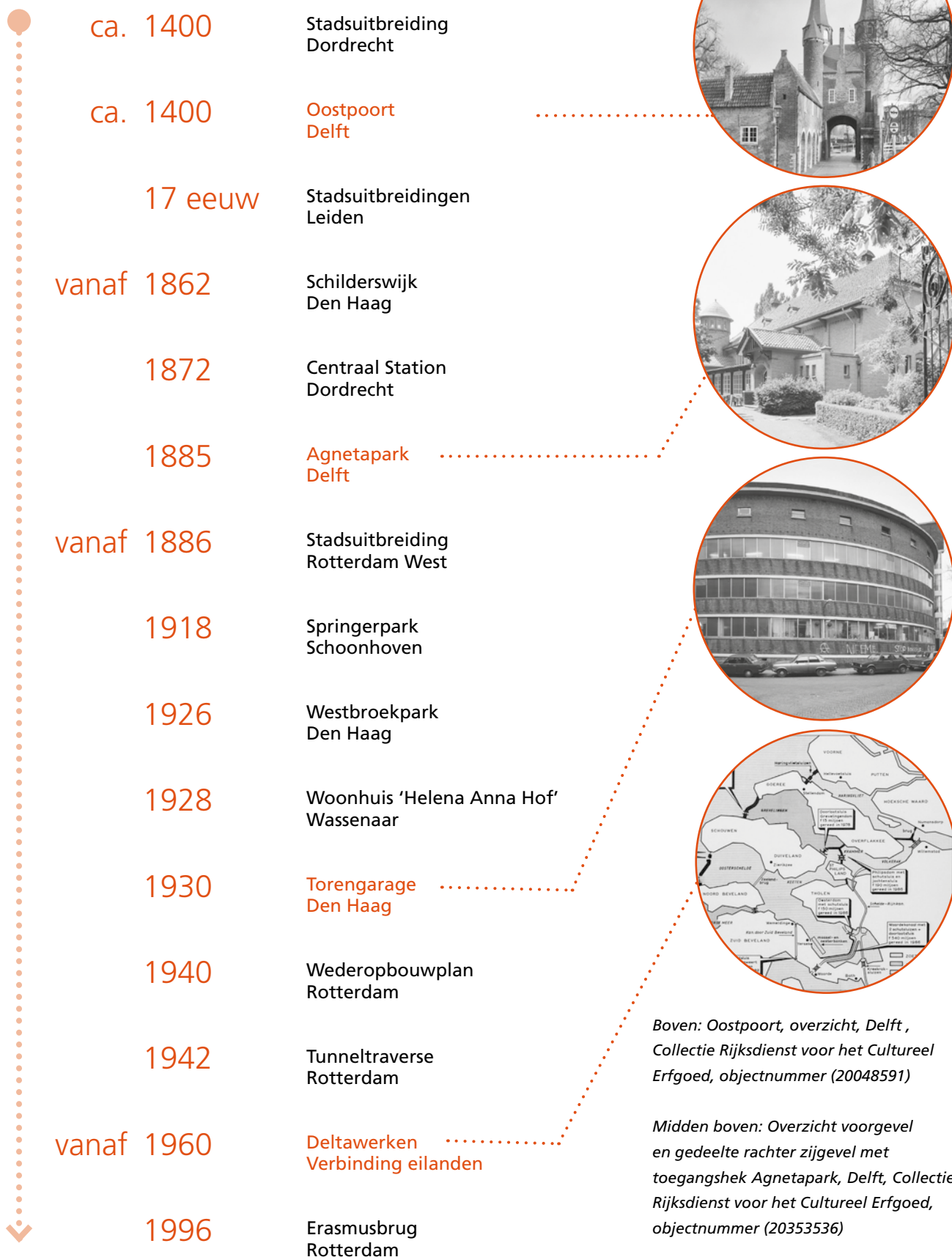
Landbouw

8/10e eeuw	Veenontginning Oud-Ade	
9/13e eeuw	Cope-ontginning Boskoop	
10/13e eeuw	Hart van de Krimpenerwaard	
15e eeuw	Polder Dirksland	
1614	Zoetermeerse Meerpolder	
1661	Tusschenlanen Bergambacht	
1668	Kaasmarkt Gouda	
ca. 19e eeuw	Bollenlandschap Hillegom	
1925	Bollenschuur Voorhout	
1926	Polder de Biesbosch Dordrecht	
ca. 1929	Veilinggebouw Poeldijk	
1930	Kniekassen 's Gravenzande	
1970	Haringvlietsluis Haringvliet	

Midden: Exterieur overzicht, Voorhout
Collectie Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed, objectnummer (20286192)

Onder: Veilinggebouw, overzicht
voorgevel, Dordrecht, Collectie
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
objectnummer (20353397)

Stedelijke ontwikkeling

Boven: Oostpoort, overzicht, Delft, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20048591)

Midden boven: Overzicht voorgevel en gedeelte rechter zijgevel met toegangshek Agnetapark, Delft, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20353536)

Midden onder: Parkeer toren garage Riva, voorgevel, Den Haag, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20091577)

Onder: Kaart van de Deltawerken

Erasmusbrug, Rotterdam (1996)

De Erasmusbrug is de derde brug die de Noord- en Zuidoever van de Maas verbindt. De brug ligt in het verlengde van de Coolingsingel en verbindt het centrum van de stad met de gebiedsontwikkelingslocaties Wilhelminapier en Katendrecht in Rotterdam Zuid, waardoor deze een nieuwe, meer centrale positie binnen de stad krijgen. Er is met het ontwerp van UN-studio bewust gekozen voor een brug die een icoon voor de stad Rotterdam is.

SOCIALE WONINGBOUW ONDER ARCHITECTUUR

Nederland kent een sterke sociale woningbouwtraditie. Sociale woningbouw is een vorm van filantropische bouw van (arbeiders)woningen, die sinds invoering van de woningbouwwet deels gesubsidieerd wordt. De bedoeling is om zonder winst oogmerk te verhuren.

Hofjes die vanaf de 13e eeuw door welgestelden werden gebouwd ten behoeve van de armen, kunnen worden gezien als de eerste voorbeelden van sociale woningbouw in Nederland.

Tijdens de industriële revolutie komen er steeds meer verlichte fabriekseigenaren die vanuit idealistische principes arbeiderswoningen voor hun werknemers bouwen. Ook ontstaan de eerste woningbouwverenigingen.

Na invoering van de woningwet, die een antwoord vormt op de erbarmelijke woonomstandigheden in de sterk groeiende steden uit de 19e eeuw, neemt de sociale woningbouw een vlucht.

In de kaartlaag met sociale woningbouw onder architectuur zijn verschillende woningbouwprojecten opgenomen. Hiervoor zijn meerdere bronnen geraadpleegd, waaronder overzichtswerken over tuinsteden en sociale woningbouw alsook de uitkomsten van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincie Zuid-Holland. In sommige gevallen is ervoor gekozen om deels verwoeste of gesloopte woningbouwbuurten alsnog op te nemen in de kaart.

Het kaartbeeld is daarmee geen volledig overzicht (daarvoor is een meer uitgebreid onderzoek nodig), maar laat een selectie van verschillende woningbouwprojecten zien.

*Poortgebouw, Heijplaat
Rotterdam Wikicommons,
Wikifrits*

Kaart 3

Sociale woningbouwprojecten onder architectuur

Voor meer informatie over de objecten op deze kaart, zie de digitale Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

In de 19e eeuw waren er al enkele vooruitstrevende fabrikanten, private woningbouwverenigingen en gemeenten die zich inzetten voor kwalitatieve woningen voor arbeiders. Naast arbeiderswoningen werden er ook tuindorpen gebouwd. Dit zijn groene dorpsachtige woonwijken met arbeiderswoningen met tuinen, gebaseerd op ontwerpprincipes voor tuinsteden van de Engelsman Ebenezer Howard. Een bekend voorbeeld is het Agnetapark in Delft, gebouwd voor arbeiders van de Koninklijke Nederlandsche Gisten Spiritusfabriek.

In 1901 werd de woningwet vastgesteld. Deze wet was bedoeld om de kwaliteit van woningen te verbeteren door regulering en het ter beschikking stellen van financiële steun voor toegelaten woningbouwverenigingen die volgens deze regels bouwden. Het duurde vervolgens tot 1905 tot de eerste woningwetwoningen daadwerkelijk werden gebouwd. In de jaren '20 nam het aandeel woningen dat werd gebouwd door woningbouwverenigingen en gemeentelijke woningbedrijven, explosief toe. De beste architecten werden ingeschakeld om nieuwe wooncomplexen

te ontwerpen. Hierbij werd veel geëxperimenteerd, met als voorbeelden de toepassing van galerijen en prefab bouwmaterialen. Door de Eerste en Tweede Wereldoorlog raakte de sociale woningbouw in het slop. Met de wederopbouw kwam de sociale woningbouw weer op gang. In deze tijd stond echter niet meer de architectonische kwaliteit, maar de snelle productie van goedkope woningen voorop.

*Agneta park, straatbeeld, Delft,
Collectie Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed, objectnummer (20425512)*

*Papaverhof, exterieur overzicht,
's-Gravenhage, Collectie Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed,
objectnummer (20310244)*

*Schutterswijk Gorinchem,
Overzicht gevelwand met poort,
Collectie Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed, objectnummer (20421661)*

Tuindorpen

Naam	Plaats	Opdrachtgever	Architect	Jaar
Agnetapark	Delft	J.C. van Marken	Kerkhoff, Kugel en Zocher	1882 - 1884
Het Rode Dorp	Gouda		Bakker en Nederhorst	1912
Heijplaat	Rotterdam		Ambrosius en Baanders	1914 - 1918
Vreewijk	Rotterdam		Granpré Molière; Verhagen en Kok	1916 - 1919
Kerkehout	Wassenaar		Broese van Groenou	1918 - 1923
Frisoplein	Delft		Gulden en Geldmaker	1921 - 1926
Kiefhoek	Rotterdam		Oud	1925 - 1930

(Arbeiders)woningen voor de woningwet

Diaconiewoningen Verversbuurt	Leiden	Diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente Leiden	Schaap	1863
De Vereniging	Dordrecht	Vereeniging tot Verbetering der Huisvesting van de Arbeidende Klasse	Veth	1864
Van Hogendorpstraat	Den Haag		Saraber	1869
Rijnsburgersingel	Leiden	Leidsche Bouwvereniging	Mulder	1878
Van Ostadewoningen	Den Haag		van Liefland	1885
Eigen Haard	Dordrecht	Bouwvereniging Eigen Haard		1886
Het Fort	Den Haag		van Liefland	1890
Gerrit Doustraat	Leiden	Eigen Haard	Knuttel	1892 - 1894
Piet Heinstraat	Leiden	Leidsche Bouwvereniging	Mulder	1893
Staalwijk-Herenstraat	Leiden	Leidsche Bouwvereniging	Mulder	1895

(Arbeiders)woningen na de woningwet

Nunquam Perfectum	Vlaardingen		van Aken	1903
Fahrenheitstraat	Den Haag		Olthuis	1906
Beneden- en bovenwoningen Oranjeboomstraat	Leiden	Werkmanswoningen	Korevaar en Mulder	1906 - 1910
Lekdijk-West	Schoonhoven			1910
Middelblok	Gouderak	Eigenaar steenplaats van Rijk Ulrich Jongenburger		1911
Havenstraatse Wal	Schoonhoven			Begin 20e eeuw
De Rooie Buurt	Katwijk aan Zee		Jesse	1913
Tussen Magdalena Moonsstraat en 3 Octoberstraat	Leiden	Woningbouwvereniging de Eendracht	Splinter	1914 - 1915
Zeezwaluwhof	Den Haag		Greve en Albers	1916 - 1917
J.P. Heijplein	Dordrecht	Maatschappij der Verbetering Volkshuisvesting	Bilderbeek en Reus	1918
(Achter de) Zijlsingel	Leiden	Woningbouwvereniging de Eensgezindheid	Fontein, J.A. van der Heijden en A. van der Heijden	1918-1934
Volksparkplannen (centrale deel)	Leiden	Woningbouwvereniging de Eendracht en Werkmanswoningen	Jesse, Splinter, Mulder en Buurman	1919-1921
Justus van Effencomplex	Rotterdam		Brinkman	1920
Commandeurslaan	Katwijk a/d Rijn	Katwijkse Bouwvereniging	Jesse	1920
Het Rooie dorp	Stolwijk	Gemeentelijk Armbestuur	Stuurman	1920
Woonwijk 't Stort	Maassluis	Maassluische Woningbouwvereniging		1920 - 1922
Scholstraat	Den Haag		Greve	1920 - 1923
Bospolder-Tussendijken	Rotterdam		Oud	1920 - 1923
Rembrandtkade	Rijswijk		Groenewegen	1920 - 1923
Nieuwe Duinstraat	Noordwijkerhout		Kropholler	1920 - 1927
Oranjerivierstraat	Den Haag		Gulden en Geldmaker	1921
Merwedestraat	Dordrecht		Bilderbeek	1921
Josephbuurt	Gouda		Dessing	1921
Spangen Blok IX	Rotterdam		Oud	1921
Papaverhof	Den Haag		Wils	1921 - 1922
Stulemeijer	Rotterdam	Gemeentelijke Woningdienst	van Hardeveld	1921 - 1925
De Kossel	Rotterdam	Gemeente Rotterdam	Hulsbosch	1921 - 1930

(Arbeiders)woningen na de woningwet - vervolg

Naam	Plaats	Opdrachtgever	Architect	Jaar
Spoorwijk	Den Haag		o.a. Luthmann, Heman en Weele	1923
Borneostraat e.o.	Leiden	De Eendracht	Jesse en Splinter	1923
Staalwijkstraat e.o.	Leiden	N.V. Leidsche Bouwvereniging	Buurman	1923, 1934
Tweede Scheepvaartstraat	Hoek van Holland		Oud	1924 - 1927
Arbeiderswoningen Lage Rijndijk	Leiden	Woningbouwvereniging de Eendracht	Jesse en Splinter (Vrijenhoek)	1925 (1932)
Haagsch Tehuis voor Ongehuwden	Den Haag	Departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	de Bazel, Broese van Groenou en de Clerq	1925
Mischkenot Israël	Den Haag		Simons en van Braningen	1926
Wilhelminastichting	Dordrecht	Wilhelminastichting	Bilderbeek en Reus	1926
WAVO-park	Wassenaar	Echtpaar van Ommeren-de Voogt	Clerq	1926
Willem Marisstraat, Carel Nakkenstraat	Rijswijk	St Bonifantius	Groenewegen	ca. 1927
Transvaalhof	Leiden	Werkmanswoningen	Buurman	1927 - 1928
Valkenboskwartier	Den Haag		Roosenburg	1927 - 1928
Blijdorp	Rotterdam		Kromhout	1928
Volkswoningbouw II	Katwijk aan Zee	Katwijksche Bouwvereniging	Jesse	1928 - 1932
Dijklaan	Bergambacht	Woningbouwvereniging Het Volksbelang		ca. 1930
Kruisbroek	Naaldwijk	RK woningbouwvereniging St. Jozef	Dessing	1930 - 1935
Schoolstraat en Tiendweg	Krimpen a/d Lek	Woningbouwvereniging Ons Belang		1930 - 1945
De Eendracht	Rotterdam		van der Broek	1931 - 1934
Celebsstraat	Leiden	Werkmanswoningen	Buurman	1932
Bergpolderflat	Rotterdam		van Tijen, Brinkman en van der Vlugt	1934
Rond speeltuin Oosterkwartier	Leiden	De Eendracht	Vrijenhoek	1934
Koningin Emmalaan	Delft		Versteeg	1935
Esmoreitplein	Den Haag		Cusell en Munnik	1935
Burgemeester Kampschoerstraat	Monster			ca. 1935
Greven- en Druckerstraat	Leiden	Werkmanswoningen	Buurman	1936
Van der Vegtstraat	Katwijk aan Zee	Katwijksche Bouwvereniging		1939
Volkswoningbouw 't Witte Hek	Katwijk aan Zee	Katwijksche Bouwvereniging		1943, 1951- 1953
Kleinpolder	Rotterdam		Wijmer, Breukelman , Stam-Beese	1945
Smidsstraat	Rijswijk	HTM	van der Heijden	1946
Bomenwijk	Delft		van Tijen, Groosman, Kromhout, Wissing	1949 - 1950
Tesselschadelaan	Den Haag		Westerhout	1950
Kerkweg	Berkenwoude	Woningbouwvereniging Beter Wonen		ca. 1950
De Hoven in Haagwegkwartier-Zuid	Leiden	De Eensgezindheid en Ons Doel	NWR/Kerngroep BNA	1951
Kleinpolder-Oost	Rotterdam		Linssen	1951 - 1953
Pendrecht	Rotterdam		Stam-Beese en Bakema	1949 - 1953
Zuidwijk	Rotterdam		van Tijen	1954 - 1958
Moerweg en omgeving	Den Haag	Staedion		ca. 1955
Schutterswijk (Kremlin)	Gorinchem	Woningbouwvereniging Beter Wonen	Evers en Sarmelijn	1956
Westwijk	Vlaardingen		van Tijen en Wissing	1956 - 1960
Meester Thorbeckestraat	Barendrecht		van Kampen	1957
Van 's-Gravesandestraat e.o.	Leiden	De Tuinstadwijk		1959 - 1961
Componistenbuurt tussen Bach- en Beethovenstraat	Leiden	Protestants Christelijke Woningbouwvereniging	Jonkman en van Dorp	1961 - 1963
Prinses Beatrixstraat	Koudekerk a/d Rijn		Dekker	1963
Voorhof	Delft		Tol, Verschoor, Gillis en van Rossum	1963 - 1966
Torenflats Hoornes	Katwijk aan Zee	Katwijksche Bouwvereniging		1967 - 1969

HISTORISCHE ORIËNTATIEPUNTEN

Deze kaart met historische oriëntatiepunten toont gebouwen die, gezien vanuit de verte, door hun hoogte een herkenningspunt zijn voor een dorp, stad of streek.

Om tot deze selectie te komen, zijn categorieën van gebouwen uit het rijksmonumentenregister en de cultuurhistorische atlas nagelopen en beoordeeld op basis van hun hoogte. Het gaat om gebouwen die doorgaans een aanzienlijke hoogte hebben, zoals windmolens, kerken, watertorens, industriële gebouwen, landhuizen en kastelen, bruggen, stadhuizen, vuurtorens, poorten, kantoren, vestingtorens en uitkijktorens.

De selectie heeft plaatsgevonden op basis van de hoogte van de monumenten en houdt bijvoorbeeld geen rekening met de (hoogte)ligging van een gebouw en elementen, zoals beplanting die eventueel het zicht beperken. Wel is er rekening gehouden met de oorspronkelijke ligging ten opzichte van andere bebouwing: staat een toren bijvoorbeeld aan de rand van een stad, of is deze omsloten door bebouwing. Om dit te beoordelen is gebruik gemaakt van een kaart van het kadaster met

bouwdata, aangevuld met schilderijen van historische stadsgezichten. De monumenten zijn verder aangevuld aan de hand van overzichten met de hoogste gebouwen van Nederland.

De hoogte van de gebouwen is overgenomen uit het rijksmonumentenregister. Deze is aangevuld met informatie verkregen via diverse websites waaronder www.molens.nl, www.watertorens.eu, www.skyscraperpage.com en www.landgoedenbuitenplaats-zh.nl. Indien er online geen informatie over de hoogte van de gebouwen te vinden was, is er een schatting van de hoogte categorie gedaan op basis van foto's van de gebouwen. De jaartallen van bouw van de gebouwen zijn gebaseerd op informatie uit het kadaster.

Voor ieder oriëntatiepunt is een indicatie gegeven van welke afstand deze, bij onbelemmerd zicht, zichtbaar is. Daarmee is de kaart een eerste basis voor een verhalende kaart die verbeeldt welke oriëntatiepunten er door de tijd heen in de omgeving zichtbaar waren, wanneer men bijvoorbeeld een wandeling door het veld maakte.

*De Sint-Elisabethsvloed,
Meester van de Heilige
Elisabeth-Panelen,
ca. 1490 - 1495*

Tot 1500

De kaartenserie laat door de tijd heen interessante ontwikkelingen te zien: zo fungeren in de kaartlaag tot 1500 vooral kerktorens als oriëntatiepunten voor dorpen en steden.

1. Grote of Sint-Catharijnekerk, Brielle - 1462

1500 -1800

In de periode van 1500-1800 worden veel molens gebouwd. Door hun hoogte of markante positie aan de rand van steden worden ze oriëntatiepunten. Daarnaast komen er vuurtorens en stadspoorten bij.

5. Molen Nr. 4, Kinderdijk - 1738

1800 -1945

In de periode van 1800 tot 1945 komen er watertorens, industriegebouwen en bruggen bij als nieuwe oriëntatiepunten. Daarnaast ontstaan de eerste hoge kantoorgebouwen, met het 'Witte huis' in Rotterdam als voorbeeld.

9. Waalse Kerk, Rotterdam - 1925

1. Schilderij, aquarel, Catharijnekerk vanuit het zuidwesten van Joost van Wolfheze, ong. 1800, Trompmuseum te Brielle, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20385270)

2. Huys Dever, Lisse, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20140884)

3. Kerk naar het noord-westen, Poortugaal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20182778)

2. Huys Dever, Lisse - 1370

3. N.H. Kerk, Poortugaal - 15e eeuw

4. Stadhuis, Gouda - 1450

6. N.H. Kerk, Oud-Beijerland - 1604

7. Dalempoort, Gorinchem - ca. 1600

8. Vuurbaak, Katwijk - 1605

10. De Hoop, Ouddorp - 1845

11. Watertoren, Krimpen aan de Lek - 1910

12. Machinegebouw en ketelhuis, Den Haag - 1901

4. Markt van Gouda door Gijsbertus Johannes Verspuy

5. Nederwaard Molen no. 4 van achteren gefotografeerd, Kinderdijk, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20125325)

6. Nederlands Hervormde Kerk, Oud-Beijerland, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20178192)

7. Dalempoort, buitenzijde, Gorinchem, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20080274)

8. Overzicht, Katwijk aan Zee, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20124236)

9. Overzicht van de westgevel met de kerktoren, Rotterdam, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20387267)

10. Molen De Hoop exterieur, Ouddorp, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20178509)

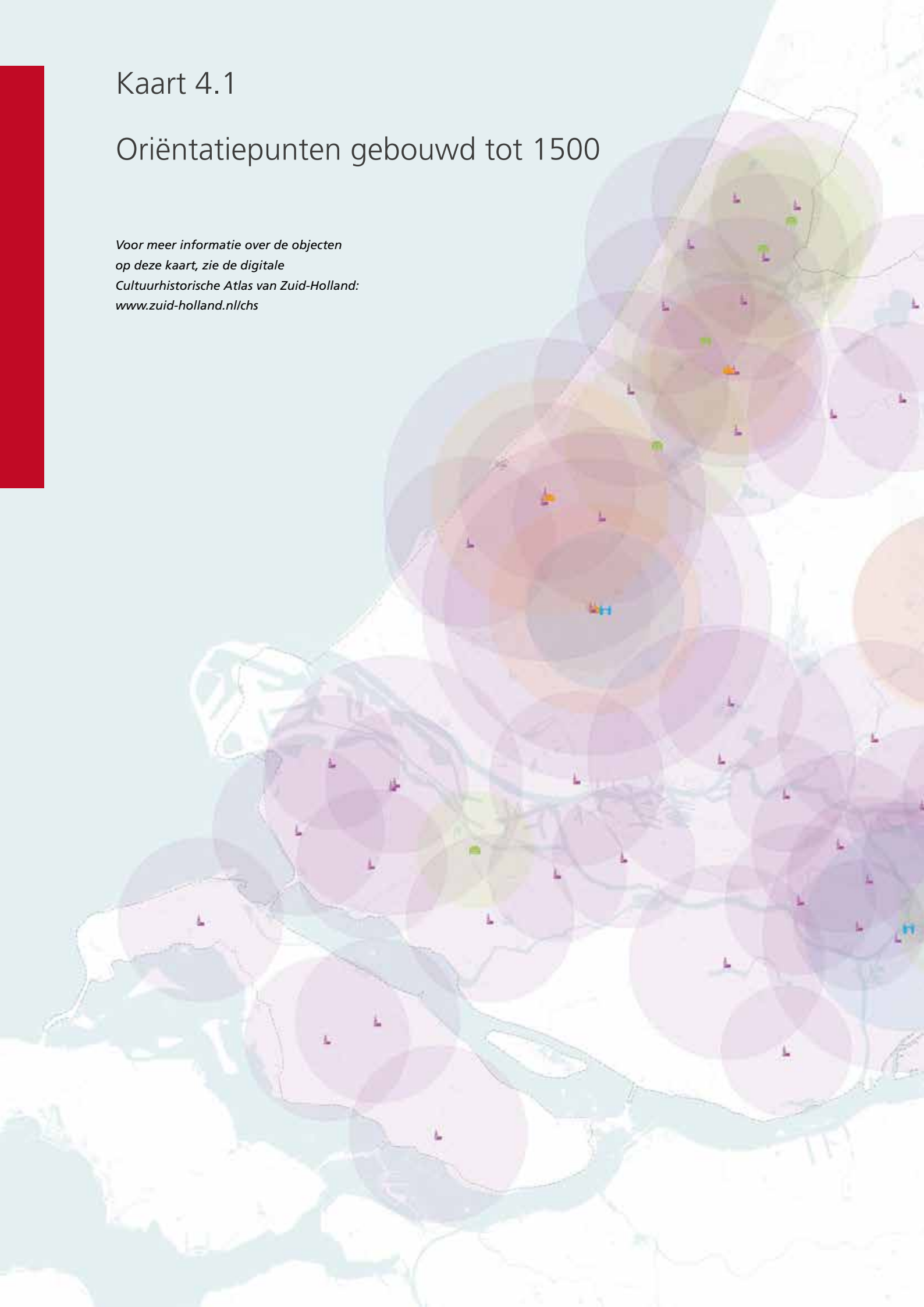
11. Exterieur overzicht waterleiding-bedrijf met watertoren, Krimpen aan de Lek, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20302607)

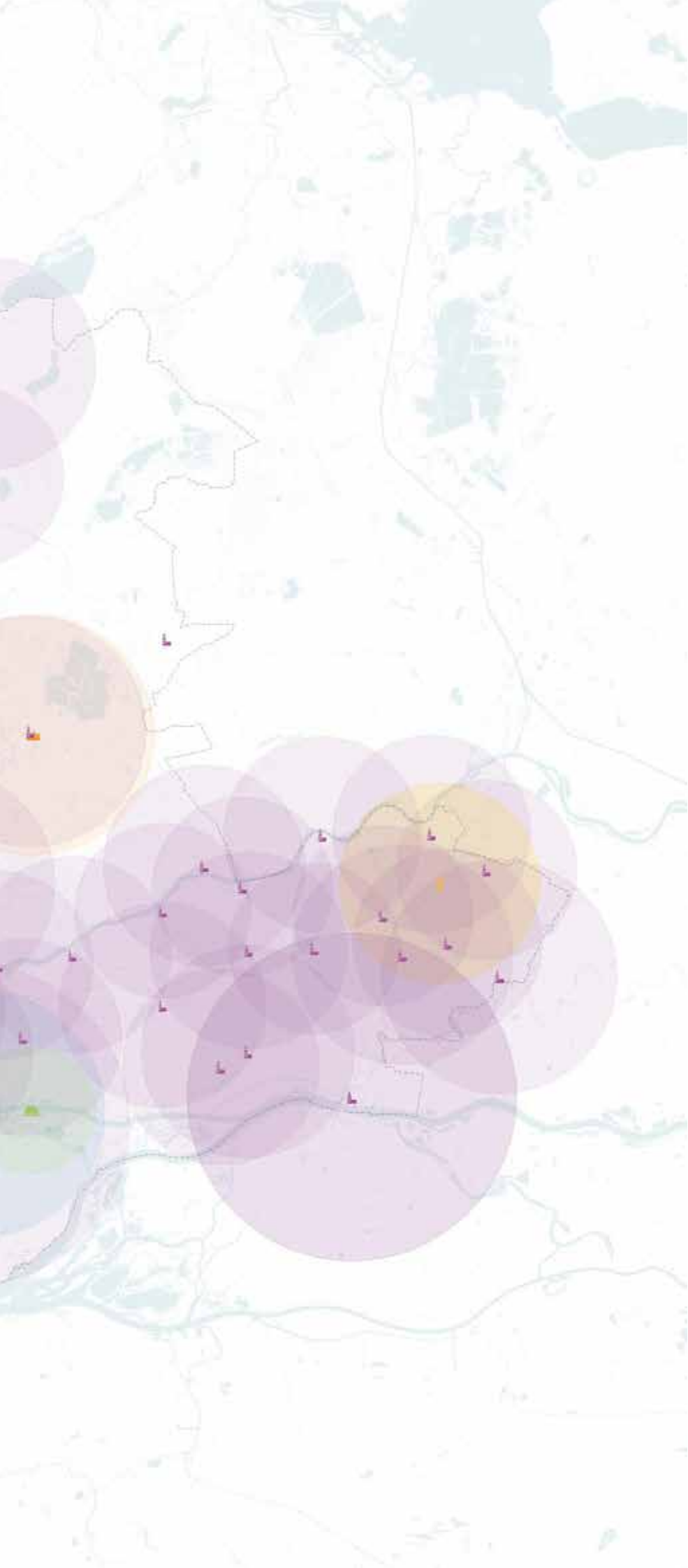
12. Exterieur overzicht ketelhuis, Den Haag, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer (20308608)

Kaart 4.1

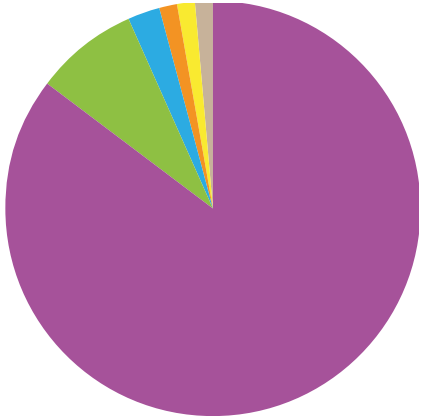
Oriëntatiepunten gebouwd tot 1500

*Voor meer informatie over de objecten
op deze kaart, zie de digitale
Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland:
www.zuid-holland.nl/chs*

- 64 Kerktorens
- 6 Kastelen en landhuizen
- 2 Poorten
- 1 Stadhuis
- 1 Windmolen
- 1 Vestingtoren

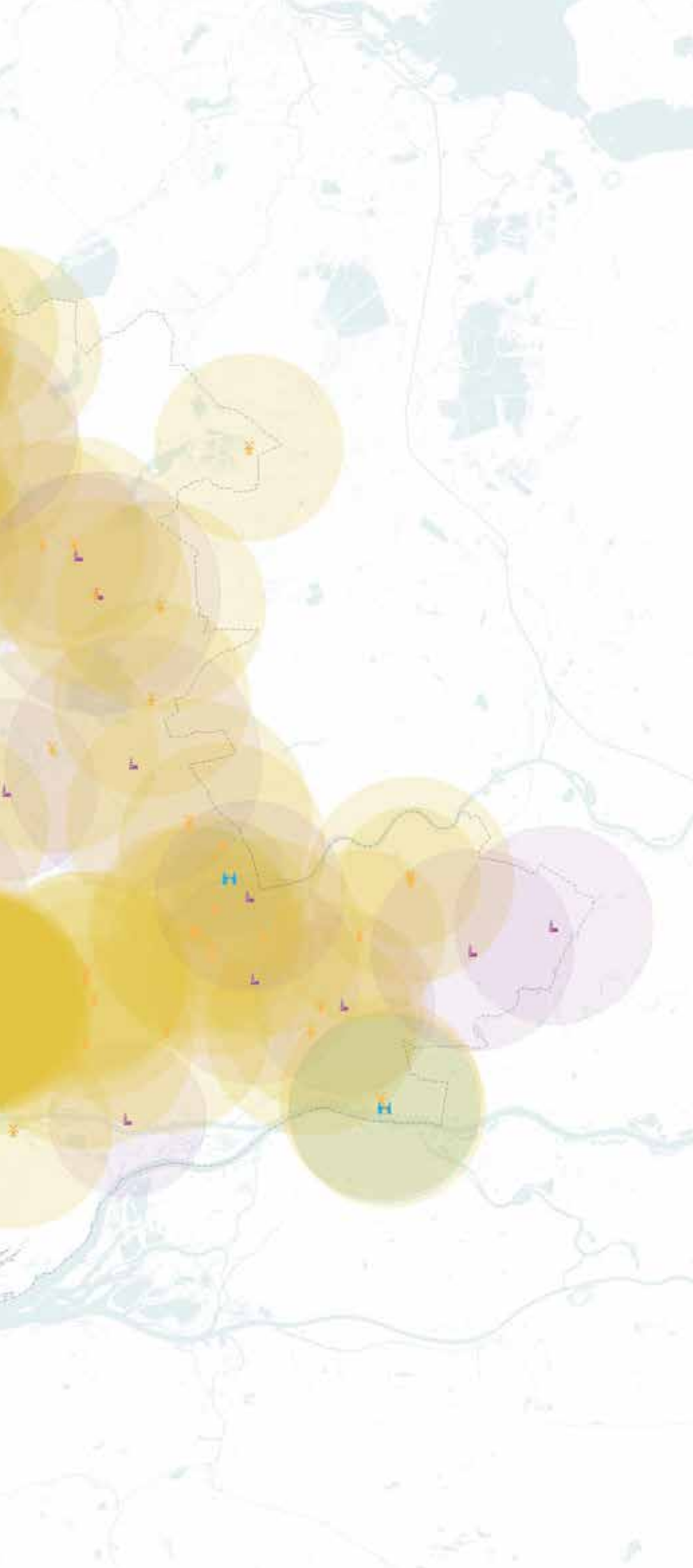
Kerktoren	Stadhuis
Landhuis/kasteel	Windmolen
Poort	Vestingtoren

Kaart 4.2

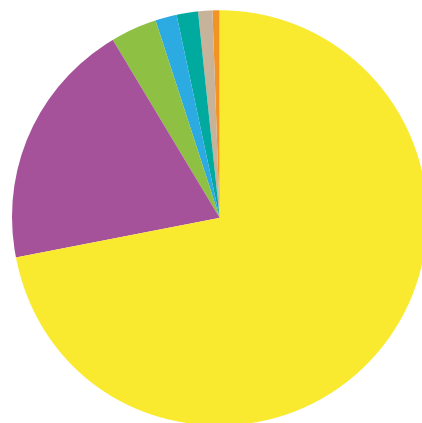
Oriëntatiepunten gebouwd in 1500-1800

Voor meer informatie over de objecten
op deze kaart, zie de digitale
Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland:
www.zuid-holland.nl/chs

- 135 Windmolens
- 36 Kerktorens
- 7 Kastelen en landhuizen
- 3 Poorten
- 3 Vuurtorens
- 2 Vestingtorens
- 1 Stadhuis

Windmolen	Vuurtoren
Kerktoren	Vestingtoren
Landhuis/kasteel	Stadhuis
Poort	

Kaart 4.3

Oriëntatiepunten gebouwd in 1800-1945

*Voor meer informatie over de objecten
op deze kaart, zie de digitale
Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland:
www.zuid-holland.nl/chs*

81 Windmolens

59 Kerktorens

46 Watertorens

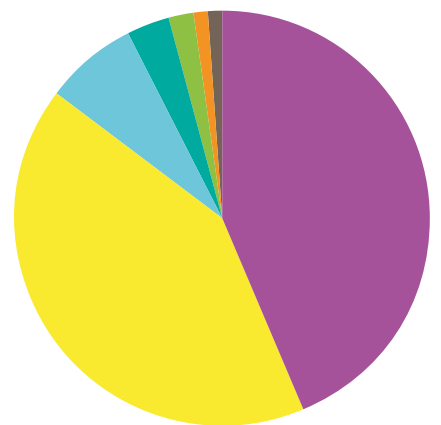
12 Industrieel

7 Bruggen

3 Stadhuizen

3 Kantoren

2 Uitkijktorens

MONUMENTALE BEBOUWING LANGS HISTORISCHE VAARWEGEN

Deze kaartlaag toont monumentale bebouwing langs historische vaarwegen. Monumenten, oriëntatiepunten en identiteitsdragers, zoals benoemd in de gebiedsprofielen van de provincie Zuid-Holland, die zich binnen een zone van 500 meter langs (historische) vaarwegen bevinden, worden in de context geplaatst van het door de tijd heen sterk veranderende waternetwerk.

De sortering van de monumenten op bouwjaar is gebaseerd op informatie uit het Kadaster.

Op de volgende pagina's zijn grote ingrepen en veranderingen in het water- en vaarwegensysteem door de tijd heen beschreven. Enkele kenmerkende gebouwen uit deze perioden worden benoemd. De beschrijvingen zijn deels bewerkingen van teksten uit de regiocanons en de website www.geschiedenisvanzuidholland.nl.

*Waterschapshuis
Kinderdijk,
foto Defacto*

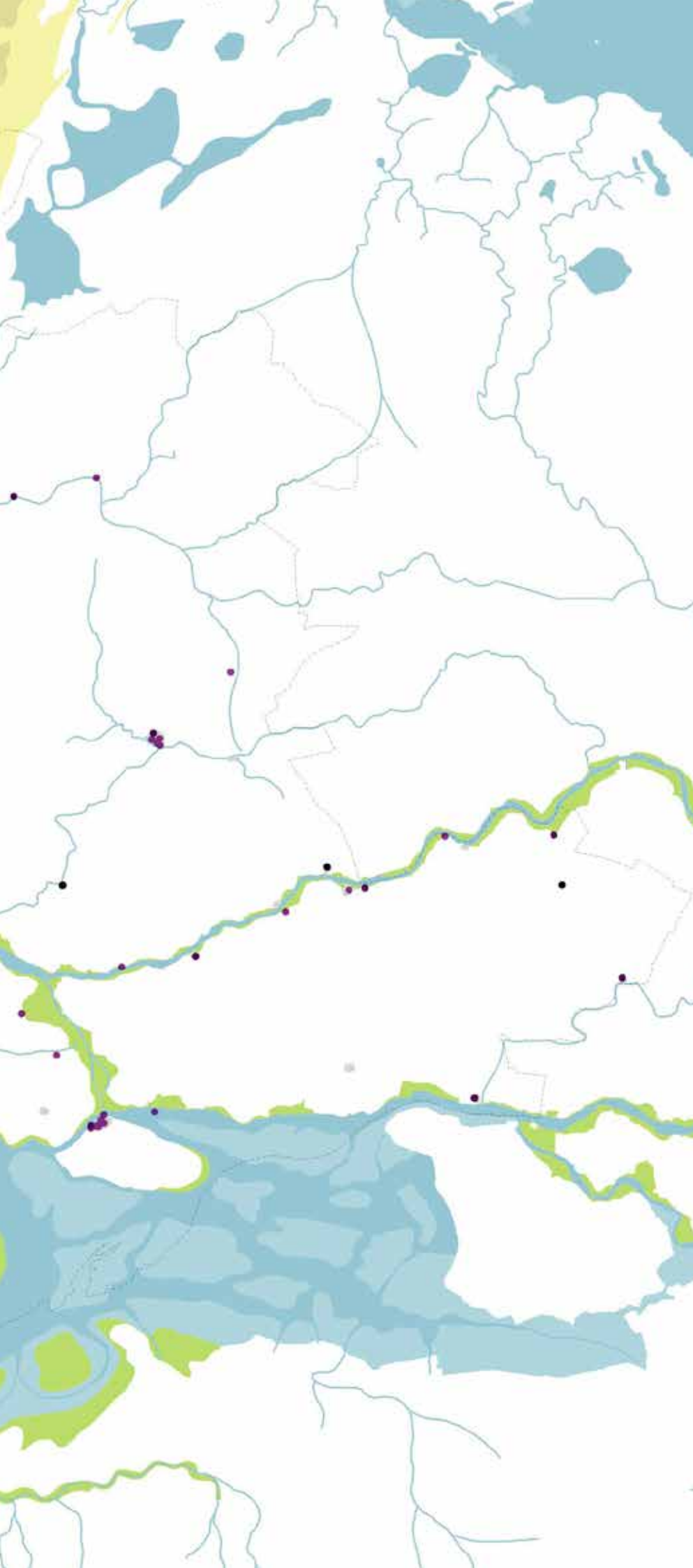
Kaart 5.1

Monumentale bebouwing langs historische vaarwegen: 1500

Voor meer informatie over de objecten op deze kaart, zie de digitale Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

Kaart is een bewerking van: Vos, P. & S. de Vries 2013: tweede generatie paleogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht. www.archeologieinnederland.nl (bezoekt juli 2017)

- Identiteitsdragers gebouwd voor 1500 (uit gebiedsprofielen ZH)
- Oriëntatiepunten gebouwd voor 1500 (uit kaart 4.1)
- Rijksmonumenten gebouwd voor 1500
- Getijdenzone
- Water
- Kwelder
- Hoge duinen
- Lage duinen

Ontginning en inpoldering

In 1500 is de delta nog grotendeels natuurlijk. Er heeft dan echter al veel inpoldering en omdijking plaatsgevonden. De Romeinen waren rond het begin van de jaartelling al bezig met ontwatering. Vanaf de 11e eeuw speelden kloosters een belangrijke rol bij het droogmaken en -houden van het land. Rond deze werkzaamheden kwamen al gauw kleinschalige polderbesturen en zogenaamde streekwaterschappen tot stand.

Vanaf de 13e eeuw werd de waterbeheersing in grotere verbanden aangepakt. Dat was dringend nodig, want het in voorgaande eeuwen ontgonnen gebied kwam door 'inklinking' van de grond steeds lager te liggen. Het Hoogheemraadschap van Rijnland wordt voor het eerst genoemd in 1255; het Hoogheemraadschap van Schieland (nu Schieland en de Krimpenerwaard) dateert van 1273 en dat van Delfland van 1289. Om de polders droog te houden werd overtollig water geloosd door sluisjes. Daarnaast behielp men zich met hoosvaten, handmolens, tredmolens of paardenmolens. Dit was onvoldoende. Effectievere middelen waren nodig. In 1408 wordt voor het eerst melding gemaakt van watermolens in Holland, die dan aangedreven worden door windkracht. De eerste vermelding betreft een molen bij Alkmaar en nog in hetzelfde jaar liet Floris van Alkemade, een van de twee eigenaren van deze molen, zo'n molen bouwen bij zijn kasteel Cronestein in Zoeterwoude.

Dordrecht als handelscentrum

Dordrecht kreeg in 1220 stadsrechten van de Hollandse Graaf Willem I en was hiermee de tweede 'erkende' stad. Door de strategische ligging en het in 1299 verwerven van 'stapelrecht' werd Dordrecht al gauw de belangrijkste Hollandse stad. Dat stapelrecht bepaalde dat goederen die langs de stad werden vervoerd, daar moesten worden opgeslagen en te koop aangeboden. Dordrecht behield haar leidende positie tot in de eerste helft van de 15e eeuw, toen de stad zwaar door de Elizabethsvloeden werd getroffen. Langs de historische havens van Dordrecht zijn nog veel panden bewaard gebleven, waaronder het grafelijke woonhuis Henegouwen in de Rijnstraat.

Bloei steden

Ook andere steden zoals Delft, Leiden, Gouda, Vlaarding, Schiedam, Gorinchem en Rotterdam kwamen in de late Middeleeuwen tot bloei. Aan het begin van de 13e eeuw liep Holland, wat het aantal steden betrof, nog sterk achter op bijvoorbeeld Vlaanderen, maar rond 1500 kende dit gebied de hoogste stedendichtheid van Europa. In veel steden, waaronder Leerdam, zijn nog steeds delen van de oude stadsmuren uit deze tijd te vinden. Schepen konden aanleggen bij de steigerpoort die toegang gaf tot de stad.

De Sint-Elisabethsvloed, Meester van de Heilige Elisabeth-Panelen, ca. 1490 - ca. 1495

Kaart 5.2

Monumentale bebouwing langs historische vaarwegen: 1850

Voor meer informatie over de objecten op deze kaart, zie de digitale Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

Kaart is een bewerking van: Vos, P. & S. de Vries 2013: tweede generatie paleogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht. www.archeologieinnederland.nl (bezoekt juli 2017)

- Identiteitsdragers gebouwd voor 1850 uit de gebiedsprofielen
- Oriëntatiepunten gebouwd voor 1850 (uit kaart 4.1 -4.2)
- Rijksmonumenten gebouwd voor 1850
- Getijdenzone
- Water
- Kwelder
- Hoge duinen
- Lage duinen

De Trekvljet bij Rijswijk bekend als 'Gezicht bij de Geestbrug' Johan Hendrik Weissenbruch 1868.

1850

Op de kaart van 1850 zijn de stedelijke kernen flink gegroeid. Met name in de 17e eeuw, de Gouden Eeuw, groeiden steden en vonden veel stadsuitbreidingen plaats. Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw kregen steden te kampen met economische neergang. Leegloop en achteruitgang waren het gevolg.

Trekvaarten

De trekschuit was lange tijd het snelste en betrouwbaarste transportmiddel. In 1636 besloten Leiden en Delft (in navolging van Amsterdam en Haarlem) gezamenlijk de Vliet geschikt te maken voor trekschuiten. De hoofdreden daarvoor was de dominantie van Haarlem, Gouda en Dordrecht te omzeilen. Na 1638 werd Den Haag met de Trekvljet ook op de Vliet aangesloten. In de jaren 1643-

1646 kwam een trekvaartverbinding tot stand naar Maassluis, toentertijd vooral belangrijk vanwege de visserij. In 1655 kwam de Schie gereed als trekvaart. Na de 'Delftse donderslag' in 1654, waarbij het Delftse Kruithuis ontplofte, werd het nieuwe Kruithuis in 1660 ver buiten de stadsmuren aan de Schie gebouwd. De verbinding tussen Haarlem en Delft werd gebruikt om buskruid te vervoeren. Dit ging niet altijd goed: in 1807 ontplofte in Leiden het kruitschip 'Delfs Welvaaren'. Bij de ramp vielen ongeveer 160 doden en raakten ruim 2000 mensen gewond. Circa 220 woningen werden compleet verwoest of onbewoonbaar.

De komst van de diligence, trein en stoomtram luidde na 1850 geleidelijk aan het einde in van het personenvervoer over water (wat eerst nog werd overgenomen door de stoom-

boot). Vrachtvervoer vereist geen grote snelheid en wordt vandaag de dag nog steeds over water gedaan.

Polderbeheer

Bij Kinderdijk werd een molencomplex aangelegd om het overtollige water van de polders van de Alblasserwaard af te voeren naar de rivier de Lek, die het water vervolgens naar de Noordzee afvoert. In totaal werden 19 poldermolens gebouwd: tien achtkante, acht ronde stenen molens en één wipmolen. Deze zijn gebouwd rond 1740 en nog steeds in bedrijf, zij het als reservebemaling. Naast het gemaal, inmiddels elektrisch, is ook nog het voormalige Waterschapshuis van de Overwaard te vinden dat in 1644 als gemeenlandshuis in gebruik werd genomen.

De Blauwpoort te Leiden in de winter, Abraham Beerstraten, ca. 1635 - ca. 1665

Er ontstonden steeds meer ‘verve-
ningsplassen’ doordat men voor
turfwinning eeuwenlang lagen veen
had afgestoken. Eén daarvan was de
ten zuidwesten van Gouda gelegen
Zuidplas. Al vanaf 1700 waren er
plannen geweest om deze grote en
diepe plas droog te maken, maar de
kosten ervan waren te hoog geweest.
De droogmaking werd pas haalbaar
in 1816, toen koning Willem I bereid
was deze te financieren. De Zuidplas-
polder werd zo de eerste ‘staats-
polder’.

De belangrijke positie van de water-
schappen wordt onderschreven door
de statige gemeenlandshuizen, zoals
het in 1505 gebouwde Gemeenland-
huis van Delfland in Delft; het aan de
Breestraat in Leiden gelegen, in 1578
aangekochte gemeenlandhuis van
Rijnland; en het in 1655 gebouwde
Schielandhuis in Rotterdam.

Havenkanalen

Op de eilanden Hoeksche Waard en
Goeree-Overflakkee zijn bijzondere
havenkanalen ontstaan. In de
middeleeuwen bestonden deze twee
gebieden uit vele kleine eilandjes
met ieder een eigen haven aan de
doorgaande vaarwegen naar de zee.
Vanaf de 15e eeuw werden steeds
meer eilandjes aaneengesloten door
inpoldering. Als gevolg hiervan
kwamen sommige dorpen verder
van zee te liggen en was men
genoodzaakt kanalen te graven.

Kanaal door Voorne

Rotterdam was rond deze tijd al een
van de grootste havensteden van
Nederland. De stad profiteerde van
zijn gunstige ligging als overslagpunt
voor goederen van en naar Engeland,

Frankrijk en het Duitse achterland,
maar de positie van de Rotterdamse
haven verslechterde door de slechte
verbinding met open zee, die steeds
verder verzandde. Het Kanaal door
Voorne werd rond 1830 dwars
door de polders Nieuwenhoorn
en Heenvliet gegraven om bij
Nieuwesluis in de Nieuwe Maas uit
te komen. Het kanaal mondt pal
naast de vesting van Hellevoetsluis
uit in het Haringvliet. Hellevoetsluis
had al een zeer sterke marine- en
handelshaven, waar rond 1822
ten behoeve van de scheepsbouw
al het droogdok Jan Blanken was
aangelegd. Het kanaal heeft ruim
een halve eeuw dienstgedaan als
binnendoorroute naar Rotterdam.

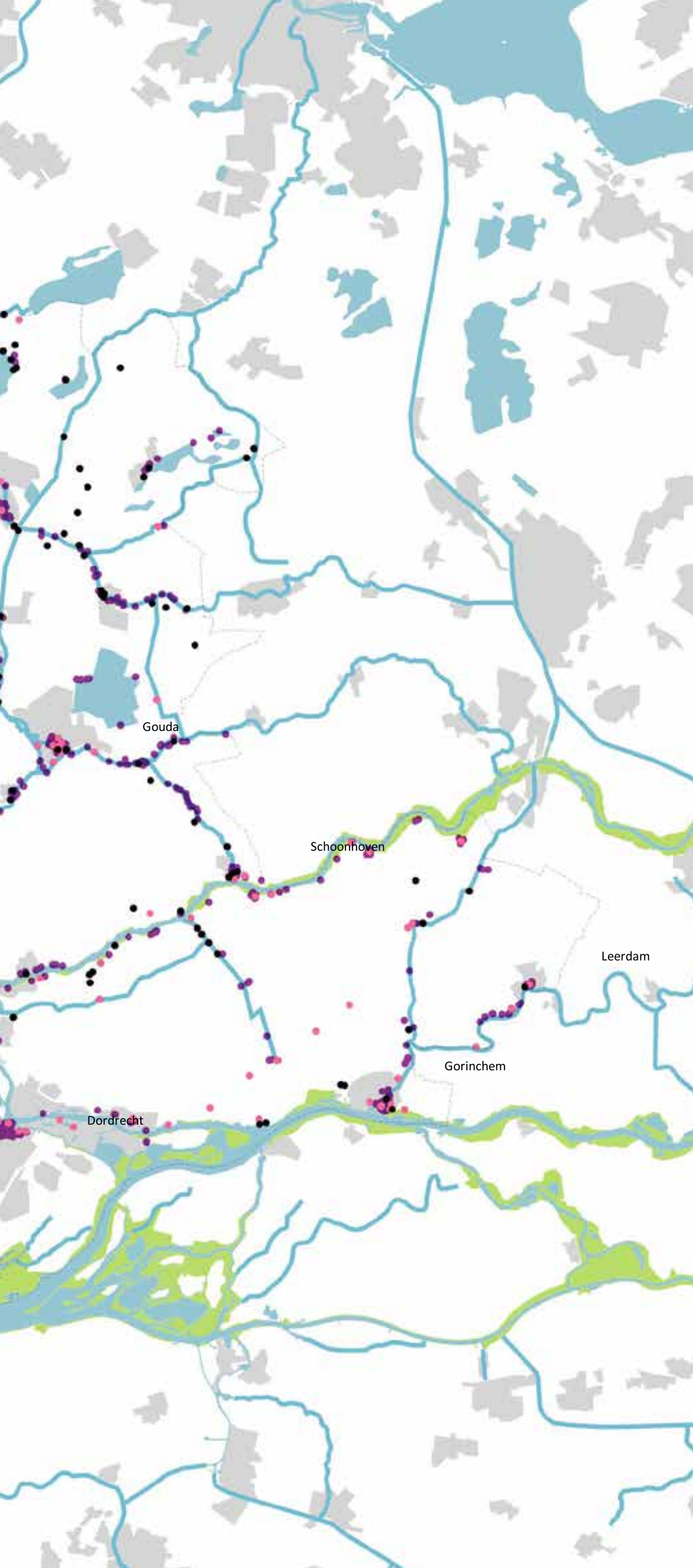
Kaart 5.3

Monumentale bebouwing langs historische vaarwegen: 2000

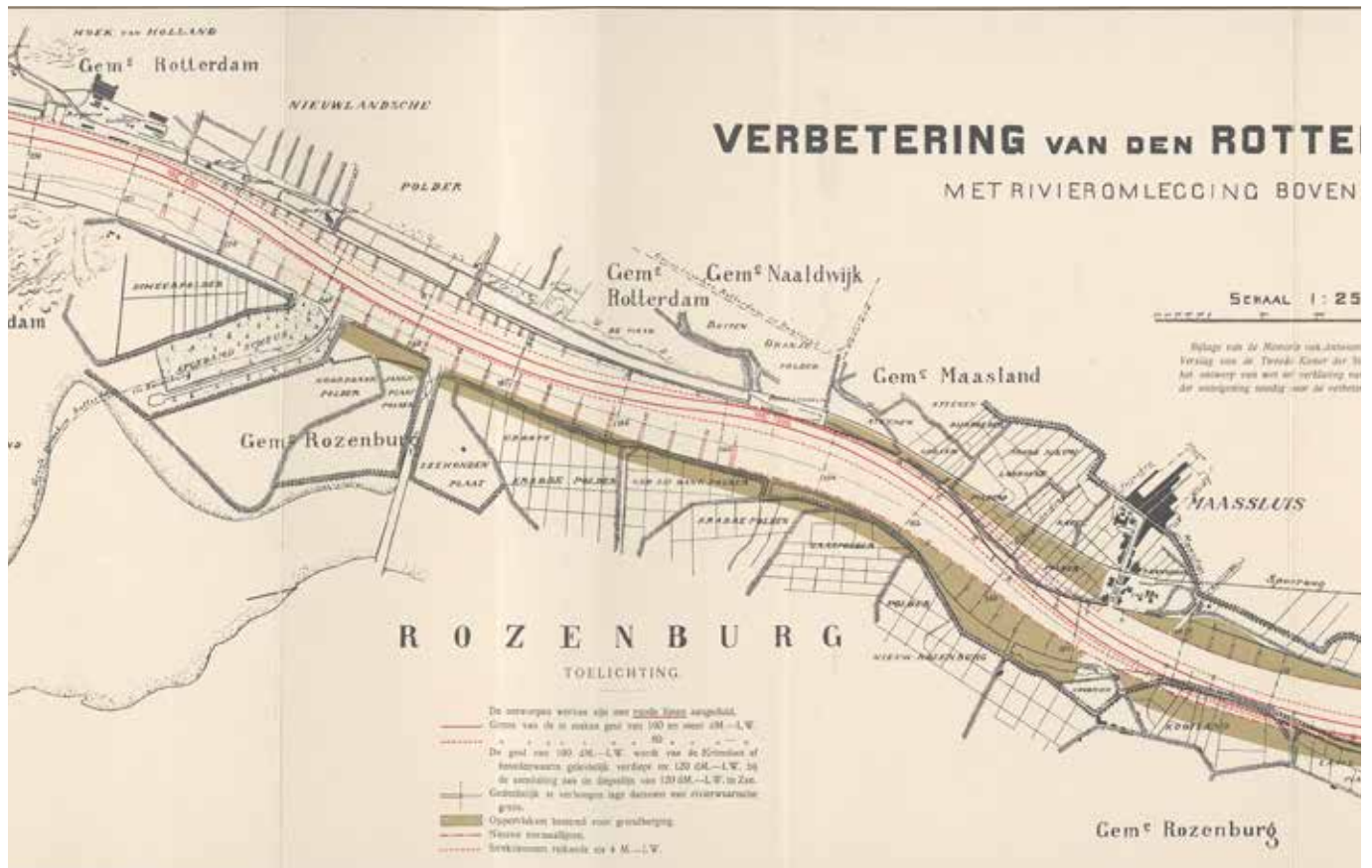
Voor meer informatie over de objecten op deze kaart, zie de digitale Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

Kaart is een bewerking van: Vos, P. & S. de Vries 2013: tweede generatie paleogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht. www.archeologieinnederland.nl (bezoekt juli 2017)

- Identiteitsdragers gebouwd voor 2000 uit de gebiedsprofielen
- Oriëntatiepunten gebouwd voor 2000 (uit kaart 4.1 t/m 4.3)
- Rijksmonumenten gebouwd voor 2000
- Getijdenzone
- Water
- Kwelder
- Hoge duinen
- Lage duinen

Detail kaart 'Verbetering van den Rotterdamschen Waterweg'

2000

Op de kaart van 2000 zien we dat het watersysteem de vorm heeft gekregen zoals we die nu ook nog kennen. Sinds 1850 zijn er enkele grote ingrepen geweest.

Nieuwe waterweg

In 1866 werd begonnen met de aanleg van de Nieuwe Waterweg, onder leiding van waterbouwkundig ingenieur Pieter Caland. Na de opening van de Nieuwe Waterweg verloor het kanaal door Voorne haar functie. De nieuwe zeeverbinding leverde een zeer belangrijke bijdrage aan de onstuimige groei van de Rotterdamse haven. Het Fort aan den Hoek van Holland werd aangelegd om de monding van de Nieuwe Waterweg te beschermen.

Sinds de opening van de Nieuwe Waterweg werden er steeds weer nieuwe havens aangelegd. Eerst in de stad zelf, maar vervolgens ook in een veel groter gebied westwaarts. Door deze groei nam de werkgelegenheid in de hele Rotterdamse agglomeratie enorm toe. Rondom de Maas is nog veel bebouwing uit deze tijd te vinden, zoals het Hulskampgebouw aan de Maaskade uit 1888 en het koffiepakhuis Santos uit 1903. Rond 1933 werd al de Eerste Petroleumhaven aangelegd bij Pernis. In 1962 werd de Rotterdamse haven de grootste ter wereld.

Holland-Amerika Lijn

In 1871 werd een stoomvaartmaatschappij opgericht die later de Holland-Amerika Lijn (HAL) zou gaan heten, en passagiers van Nederland naar Amerika vervoerde. Het oude hoofdkantoor van de Holland Amerika Lijn staat nog steeds op de Wilhelminapier en is nu bekend als 'Hotel New York'.

Groei van steden

In de 19e eeuw begonnen steden weer te groeien. De oude begrenzingen van wallen, bastions en poorten werd als een belemmering gezien voor de expansie. Bijna overal in Zuid-Holland werden de nog bestaande stadsmuren gesloopt en kregen

Hotel New York, Rotterdam, Wikicommons_FEveleens.

de aarden wallen een andere bestemming. Een mooi voorbeeld hiervan is het Springerpark in Schoonhoven.

Deltawerken

In 1953 werden Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden door een enorme overstroming getroffen. Diezelfde maand werd de 'Deltacommissie' benoemd. Dankzij de vele onderzoeken in de voorgaande jaren kon de commissie al in mei 1953 de eerste adviezen presenteren en in 1958 kwam het eerste Deltawerk gereed: de Stormvloedkering in de Hollandse IJssel. In de jaren '60 en '70 volgden afsluitingen van het Volkerak en het Haringvliet. De geplande afdamming van de Oosterschelde

in de jaren '70 stuitte op weerstand. Tegenstanders vreesden dat de afsluiting het waterleven in de zeeatak onherstelbaar zou beïnvloeden.

Er werd besloten om schuifdeuren in de geplande dam aan te brengen: onder normale omstandigheden staan deze open, bij zware storm kunnen ze dicht. Door deze constructie konden de instroom van zout water en de getijdenwerking behouden blijven, waarmee het unieke leefmilieu in de Oosterschelde was gered. In 1986 werd de dam opgeleverd. Het laatste grote Deltawerk is de in de Nieuwe Waterweg tussen Hoek van Holland en Maassluis gelegen Maeslantkering, die in 1997 werd opgeleverd.

Na 2000

Sinds 2000 zijn nog enkele opzienbarende projecten gerealiseerd, zoals de ontpoldering van de Biesbosch (om meer ruimte te creëren voor de rivier) en de zandmotor langs de kust bij Ter Heijde. Het systeem is door deze ingrepen echter niet meer wezenlijk veranderd.

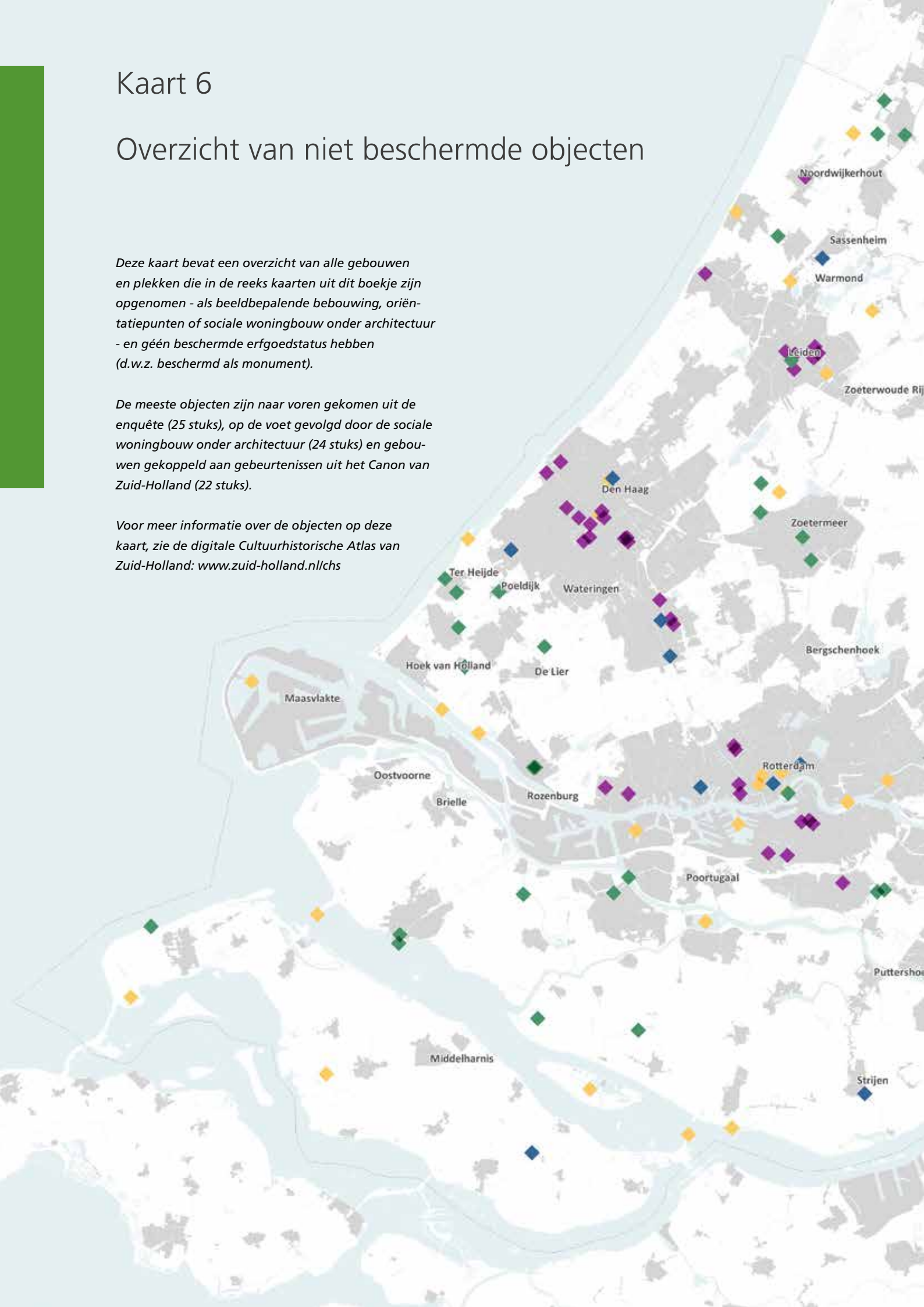
Kaart 6

Overzicht van niet beschermdde objecten

Deze kaart bevat een overzicht van alle gebouwen en plekken die in de reeks kaarten uit dit boekje zijn opgenomen - als beeldbepalende bebouwing, oriëntatiepunten of sociale woningbouw onder architectuur - en géén beschermdde erfgoedstatus hebben (d.w.z. beschermd als monument).

De meeste objecten zijn naar voren gekomen uit de enquête (25 stuks), op de voet gevolgd door de sociale woningbouw onder architectuur (24 stuks) en gebouwen gekoppeld aan gebeurtenissen uit het Canon van Zuid-Holland (22 stuks).

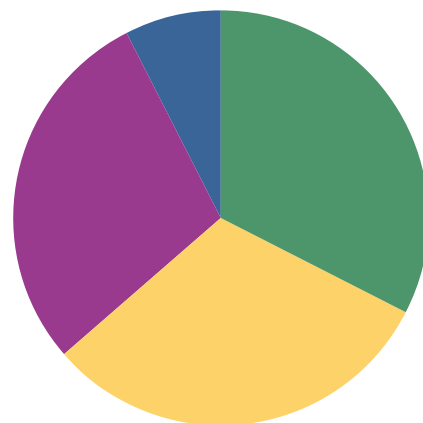
Voor meer informatie over de objecten op deze kaart, zie de digitale Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland: www.zuid-holland.nl/chs

- 25 Uit de enquête
- 24 Sociale woningbouw
- 22 Canon van Zuid-Holland
- 5 Oriëntatiepunten

Gebouwen zonder beschermde status

- ◆ Kaart 1: Beeldbepalend erfgoed, op basis van enquête
- ◆ Kaart 2: Beeldbepalend erfgoed, op basis van Canon Zuid-Holland
- ◆ Kaart 3: Sociale woningbouw onder architectuur
- ◆ Kaart 4: Historische oriëntatiepunten

Niet beschermd

Naam	Locatie	Kaart
Snelle Sluis	Moordrecht	1
De Vrieseekoopsche Polder	Rijnsaterwoude	1
Museum/groentewinkel MAK	Spijkenisse	1
Waaltje	tussen Oostendam en Heerjansdam	1
Trekvaarten	tussen de Hollandse steden	1
Bollenschuur Koninklijke Gebr. Van Zanten	Hillegom	1
Skibaan SnowWorld	Zoetermeer	1
Veenenburgerlaan	Hillegom	1
Kanonnen voor het Stadsmuseum	Hellevoetsluis	1
Erasmusbrug	Rotterdam	1 / 2
Het Perenlaantje	Hendrik-Ido-Ambacht	1
Historische Fruitmuur in voormalige kloostertuin	Monster	1
Egmondsoord	Zuid-Beijerland	1
Ter Heijde aan Zee	Ter Heijde aan Zee	1
Bosmanmolentje	Piershil	1
De Zeven Gaten	Piershil	1
Watertoren	Leerdam	1
Bronzen zalmen monument	Lekkerkerk	1
Portalen van Spijkenisserbrug	Spijkenisse	1
Meerpolder	Zoetermeer	1
Oude Zoetermeerse wegenstructuur	Zoetermeer	1
Bovenlanden Drecht op Vriezekaap Zuid Leimuiden	Tussen Drecht en Vriezekaap	1
De Hillegommerbeek	Hillegom	1
De Poelzone	Naaldwijk	1
Waallint	Hendrik-Ido-Ambacht en Zwijndrecht	1
Fort Buitensluis	Numansdorp	2
Bunkercomplex de Punt	Ouddorp	2
Waalhaven	Rotterdam	2
Loodsen Mercon Kloos	Alblasserdam	2
Tweede Maasvlakte	Maasvlakte Rotterdam	2
Maeslantkering	Rotterdam	2
Zandmotor	Tussen Ter Heijde en Kijkduin	2
Castellum Matilo	Leiden	2
Pernis	Rotterdam	2
Cope-ontginning	Alphen aan den Rijn	2
Berenplaat	Spijkenisse	2
Schilderswijk	Den Haag	2
Wederopbouwplan	Rotterdam	2
Dordtse Biesbosch	Dordrecht	2
Tiengemeten	Tiengemeten	2
Trekvaart Haarlem-Leiden	Tussen Haarlem en Leiden	2
Nieuwe waterweg	Rotterdam	2

Naam	Locatie	Kaart
Deltawerken	Rijnmond	2
Polder Dirksland	Dirksland	2
Zoetermeerse Meerpolder	Zoetermeer	2
Zuidplaspolder	Zuidplas	2
Bollenlandschap Hillegom	Noordwijkerhout	2
Sociale woningbouw Thorbeckestraat	Barendrecht	3
Sociale woningbouw Bomenwijk	Delft	3
Sociale woningbouw Frisoplein	Delft	3
Sociale woningbouw Koningin Emmalaan	Delft	3
Sociale woningbouw Tesselschadelaan	Den Haag	3
Sociale woningbouw Het Fort	Den Haag	3
Sociale woningbouw Oranjerivierstraat	Den Haag	3
Sociale woningbouw Mischkenot Israël	Den Haag	3
Sociale woningbouw Merwedestraat	Dordrecht	3
Sociale woningbouw Rode Dorp	Gouda	3
Sociale woningbouw De Oude Kooi	Leiden (gesloopt)	3
Sociale woningbouw Transvaalwijk	Leiden	3
Sociale woningbouw Bospolder-Tussendijken	Rotterdam	3
Sociale woningbouw Kleinpolder	Rotterdam	3
Sociale woningbouw Pendrecht	Rotterdam	3
Sociale woningbouw Zuidwijk	Rotterdam	3
Sociale woningbouw Kleinpolder-oost	Rotterdam	3
Sociale woningbouw Heijeplein	Dordrecht	3
Sociale woningbouw Westwijk	Vlaardingen	3
Arbeiderswoningen Lage rijndijk	Leiden	3
Arbeiderswoningen Rembrandtkade	Rijswijk	3
Arbeiderswoningen Willem Marisstraat, Carel Nakkenstraat	Rijswijk	3
Arbeiderswoningen Smidstraat	Rijswijk	3
Sociale woningbouw Nunquam perfectum	Vlaardingen	3
Watertoren Sassenheim	Sassenheim	4
Watertoren Kraaienstein	Loosduinen	4
Watertoren IJsseldijk West	Ouderkerk aan den IJssel	4
Watertoren Sliedrecht	Sliedrecht	4
Schoorsteen KIP	Delft	4

LITERATUURLIJST

Voor opbouw van de thematische verhaallijnen beeldbepalend erfgoed zijn de volgende bronnen gebruikt:

De selectie van de thematische verhaallijnen heeft plaatsgevonden op basis van informatie uit de volgende bronnen:

- Regiocanons Zuid-Holland, Leiden en Rijnland, bezocht september, 2017, <https://regiocanons.nl>
- Geschiedenisvanzuidholland.nl, bezocht september, 2017, <https://geschiedenisvanzuidholland.nl>
- Monumentenregister Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bezocht september, 2017, <https://cultureelerfgoed.nl>
- Bosma, Mekking, Ottenheim, van der Woud (2007). *Bouwen in Nederland: 600-2000*. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Anita Blom, Bregit Jansen, Marieke van der Heiden (2004) *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*.
- Nijs, Beukers & Kooijmans (2002-2003). *Geschiedenis van Holland (deel 1, 2, 3a en 3b)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2012), 35 Iconen van ruimtelijke ordening in Nederland.
- Blijdenstijn & Stenvert (2010). *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.
- Stokroos (2007). *Alles wat je altijd al wilde weten over monumenten en bouwstijlen*. Bussum: Uitgeverij Thoth.

Voor de beschrijving van het beeldbepalend erfgoed in de digitale atlas zijn teksten overgenomen en bewerkt uit:

- Regiocanons Zuid-Holland, Leiden en Rijnland, bezocht september, 2017, <https://regiocanons.nl>
- Geschiedenisvanzuidholland.nl, bezocht september, 2017, <https://geschiedenisvanzuidholland.nl>
- Monumentenregister Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bezocht september, 2017, <https://cultureelerfgoed.nl>

Voor het samenstellen van de kaart met sociale woningbouw onder architectuur zijn de volgende bronnen gebruikt:

Uit de volgende boeken en rapporten zijn de projecten (waarbij de locatie en architect zijn benoemd) binnen de provincie Zuid-Holland overgenomen:

- Grünhagen & Ibelings (2000). *Een beeld van een eeuw: vijftig hoogtepunten uit honderd jaar sociale woningbouw*. Hilversum: Aedes.
- Korthuis Alters (2004). *Tuinesteden: tussen utopie en realiteit*. Bussum: Thoth.
- Pollmann (1997). *Volkswoningbouw 1900 - 1945: een analyse van overlevingskansen*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Vreeze (1993). *Woningbouw inspiratie & ambities: kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Almere: Nationale Woningraad.
- Casciato, Panzini, Polano, Barbieri (1980). *Architectuur en volkshuisvesting: Nederland 1870-1940*. Socialistische uitgeverij Nijmegen.
- Monumenten Inventarisatie Project (MIP), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (uitgevoerd tussen 1986 en 1995).

Vervolgens zijn voor de drie grootste steden van de Provincie; Den Haag, Leiden en Rotterdam aangevuld vanuit overzichtswerken voor deze steden:

- Baar & Heck (1991). *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: 1891-1991: van Werkmanswoningen, Eengezindheid en Leidse Woning Stichting Woningbouwvereniging Leiden*. Leiden: Woningbouwvereniging Leiden.
- Kleinegris, Burg, Leeuwe, Volkens (2016). *Compact en harmonisch: sociale woningbouw in Den Haag 1850-2015*. Amsterdam: Stokerkade Cultuurhistorische Uitgeverij.
- Wijngaarden, A. V., Duivesteijn, A., & Zuijlen, L. V. (2017). *Rotterdam woont: atlas van de Rotterdamse woningbouw 1840-2015*. Bussum: Uitgeverij Thoth.

Voor het samenstellen van de kaart met historische oriëntatiepunten zijn de volgende bronnen gebruikt:

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bezocht september, 2017, <https://cultureelerfgoed.nl/>
- www.rijkswaterstaat.nl, bezocht september, 2017, <https://www.rijkswaterstaat.nl/>
- [Landgoedenbuitenplaats-zh.nl](http://www.landgoedenbuitenplaats-zh.nl), bezocht september, 2017, <https://www.landgoedenbuitenplaats-zh.nl>
- [Skyscraperpage.com](http://www.skyscraperpage.com), bezocht september, 2017, <https://www.skyscraperpage.com>
- [Watertorens.eu](http://www.watertorens.eu), bezocht september, 2017, <https://www.watertorens.eu>
- [Molendatabase.nl](http://molendatabase.nl), bezocht september, 2017, <https://molendatabase.nl>
- [Monumentenregister.cultureelerfgoed.nl](http://www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl), bezocht september, 2017, <https://www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>
- [rijksmonumenten.nl](http://www.rijksmonumenten.nl), bezocht september, 2017, <https://www.rijksmonumenten.nl>

- Rijksmonumenten (RCE) <https://cultureelerfgoed.nl/rijksmonumenten%20kaartlagen>
- Gebiedsprofielen Zuid-Holland <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/ruimte/ruimtelijkekwaliteit/gebiedsprofielen/#>
- Cultuur historische atlas van Zuid Holland, http://pzh.b3p.nl/viewer/app/Cultuur_historische_atlas
- BAG extract Kadaster, export augustus 2017.

Voor het samenstellen van de kaart met monumentale bebouwing langs historische vaarwegen zijn de volgende bronnen gebruikt:

- Vos, P. & S. de Vries 2013: 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht.
Op 31 juli 2017 gedownload van www.archeologiein nederland.nl
- Rijksmonumenten (RCE) <https://cultureelerfgoed.nl/rijksmonumenten%20kaartlagen>.
- Gebiedsprofielen Zuid-Holland <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/ruimte/ruimtelijkekwaliteit/gebiedsprofielen/#>
- Cultuur historische atlas van Zuid Holland, http://pzh.b3p.nl/viewer/app/Cultuur_historische_atlas

Teksten zijn deels een bewerking van teksten uit:

- Regiocanons Zuid-Holland en Rijnland, bezocht september, 2017, <https://regiocanons.nl>
- [Geschiedenisvanzuidholland.nl](http://geschiedenisvanzuidholland.nl), bezocht september, 2017, <https://geschiedenisvanzuidholland.nl>,
de informatie over de trekschuiten komt uit een tekst van Margriet Panman (adviseur monumentenzorg bij de gemeente Delft) gepubliceerd in cultuurhistorisch magazine Delft.

